

ESKU-LIBURUAren grafi aldaketak (1802-1821)*

BLANKA URGELL
Euskal Herriko Unibertsitatea

ABSTRACT

Between the first (1802) and the second (1821) editions of the *Esku-Liburua* («Handbook») by the Bizkaian writer Pedro Antonio de Añibarro, there are many appreciable variations brought about by the author, of which those affecting spelling are particularly systematic and interesting. In general, they address the aspects of Basque spelling which were most hotly debated until the constitution of the current standard form, and they unfailingly offer new solutions, some of which became widespread years later.

The main objective of the changes is to match the spelling with the phonological peculiarities of Basque, and, at the same time, to eliminate the incoherences inherited from Spanish spelling, often adopting the positions of the Castilian grammarians themselves. Although a precursor of these practices, Añibarro did no more than receive ideas of previous theorists like Larramendi and Cardaveraz, whom to an extent he went along with. Another close influence, doubtless more surprising and less well-known, is that of Juan Bautista de Erro and, largely through him, Pedro Pablo de Astarloa; it was this influence which gave rise to many of the more daring changes.

Demagun euskal grafiaren historian hiru garai bereiz ditzakegula argi pixkat egiteko asmoz: 1) *Tradiziozkoa*: erdaratiko grafiaren erabilerak akritikoa nagusi denean; 2) *Kritikoa*: lehengo sistema gaitzetsiaz eta berri bat aurkitu nahian bide ezberdinak aukeratzen direnean; 3) *Finkatzea*: beste garai bietako erabilerak neurtuz eta mugatuz grafi sistema bat orokor bilakatzen denean.

3. garaia euskara batuaren eraiketarekin bermatu eta «tradiziozko» deitu duguna lehenengo euskal esaldi ezagunarekin hasi zela onartzen baldin badugu, soilik bigarrenaren hasiera non kokatu gelditzen zaigu zehaztatzeke. Badirudi, bestalde, XIX. mendearen bukaera (J. I. Arana, S. Arana-Goiri eta R. M. Azkuerekin) dela haintzat hartzeko apro-

(*) Lan hau Eusko Jaurlaritzaren dirulaguntzarekin egiten ari garen ikerlanaren barnean kokatzen da. Zehazkiago, 1986-IX-30ean aurkeztu genuen *Añibarroren Esku-liburua eta literatur bizkaiera* tesinako lehendabiziko atala —egokitua eta, ustez, hobetua— da.

posena, orduantxe ekin bait zitzaion, eta sutsu ekin ere, sistima egokia aurkitzeari, guztiok dakigunez. Gizon horiek ireki bideetatik etorri zenaren nortasuna zerbaitetan badatza, proposamen eta kontraproposamen ezberdinen alde edo aurkako idazki ugartetan datza, hain zuzen: ordutik aurrera tradiziozko usadioak —bakoitzean indar eskasagoe-kin— eta euskalariak proposatzen zituzten berrikuntzak elkarrekin bi-zi, usu gurutzatu eta azkenik sistima bakar baterantz abiatzen dira, egungo grafi-sistima (hots, 3. garai hura) sustraituaz.

Halere, badagoke hain argi diruditen zatiketa hauen arteko etena ilunagotzeko xehetasunen bat edo beste: hala erakusten digute behintzat arestian egin azterketek, XIX. mendearen inguruan murgiltzen zen euskal giroaren kontu osoa emateko oraindik urriak badira ere. Laka 1986an, esaterako, Astarloaren eredentziaz mintzatuz, Azkue gaztearen ideia anitzek gramatikalari (barka, apologista) horrengan dutela oinarri frogatzen zaigu eta, halaber, Azkue ez horren gaztearen —hots, jada Euskaltzainburuaren— erizpideetan gelditu hondarrez (hain hondar ote?) ohartzen. Azkuek eta gainerakoek zaharkiturik ikusten zuten aurreragoko jarreratik aldentzeko eta bereizteko gogo bizia zeukatela begibistan dago, idazle eta idazlan zaharrei izan ziezaieketen begirunea gora behera; honek ez du azaltzen, ostera, zer dela eta erabili behar den, haiengan bete betean sinistuz, bereizi-nahi hura aurreritzi gisa heurak definitzerakoan. Horregatik, XIXaren hasieratik bukaerara jauzia egon zela egia bada ere (eta uste horretan sendotzen gaitu Sarasolak (1976) erakutsi kopuruetatik atera daitekeen ondorioak), bakoitza bere lekuan jartzeko urruntasun nahikoa lor dezakegu jada —hainbat gauzatan oraino hurbil ditugun arren—, mende horretan zehar gertatutakoa (epeka gertatu arren ere) lotzen joateko, alegia, zeren eta inon, ez eta bertan ere, ez bait da ezer ezerezetik jaiotzen.

Hitzon asmoa ez da XIX. mende bukaerako euskalarien orijinaltasuna zalantzan jartzea; aitzitik, erkaketaren bidez aurreragokoak dauztan gutxietatik atera nahiko genituzke: haien idatzietan ondokoek zer hartu topatu zutenaz gero, zer esan bazeukatela —eta guk zer iker—azpimarratu gogo dut. «Tradiziozko» garaia ez da, izan ere, dirudien bezain deskribaeraz, ez zirelako (ezin zutelako, bidenabar) atzerriko grafiaren erabilera itsu itsuan gelditu, segidan aurkezten ditugun arrazoiak eta gertakariak direla bitarte:

1) Has gaitezen xeheenetik. Mitxelenak (1978) azaldu bezala, erdal grafia egokitzeak berak arazo praktiko asko ekarri zituen euskal literaturaren lehendabiziko garaietarik: ez teoriarik egin baina idaztera zihoanez gero, idazlerik axolakabeenak ere aukera batzu egin behar izan zituen; gazteleraren grafia aski ñabarra izanik ere (orduan orain baino ñabarrago) ez da beti lortu —zalantzan ibili gabe, bederen— euskal hotsak (hau da, gaztelerak ez zituenak) behar edo nahi bezain berezi adieraztea eta bai sarri mantendu —ohiturak hartaraturik— berandu xa-

mar arte gazteleraren oposaketa (dagoeneko soilik etimologiko, honentzat ere) zenbait: *v/b*, esaterako. Arazoa are gehiago zailtzen zaigu erdara eta euskararen aldaketa fonologikoak (gogora /x/) barne sartuez gero. Beraz, euskalaririk izan zein ez izan, idazleek istilu hauei erantzun eman behar izan zieten. Askotxok, jakina, eskuartean zeukaten sistema mailebatua kezka berezirik gabe erabiltzera mugatu zuten beren zeregina; besteak, aldiz, grafia egokiago bat lortzen saiatzen dira, inoiz —gogora, adibidez, J. B. Agirrerena; ik. Mitxelena (1978: 394)— berrikuntzak proposatuz.

2) Bestalde, nahiz eta bereizkuntzarik garrantzitsuena, ziur asko, ez datzan garaian, ez mugimendu bati atxikia izatean, ezpada idazlearen jarreran¹, tradiziozko garaian nolabait bi azpigarai bereiztera beharturik gaudela deritzot, eta hori erakustera dago zuzendurik lan hau neurri handi batean; bi azpigarai hauetarik bigarrena erabat loturik dateke (baina oraindik zehazki ezagutzen ez ditugun bideziorretarik) «kritiko» deitu dugunarekin. Larramendi izango da, hemen ere, ezarri beharreko muga, bere jarraian teorikoen idatzi bakoitzean ugariagoek —eta bereek batipat— hazi eta hezi bait zituzten idazle ikasien hiztegi eta gramatikazko jokaerak (cf. Lakarra 1985). Grafiari dagokionez ere esanizunik zuela iruditu bide zitzaion andoaindar honi: izan ere, berak aholkatu eta zabaldu zuen <tz> eta <ts> grafien erabilera gaur ezagutzen dugun eran eta baita <h>arena *hitz*, *hura* eta *hori* bezalako hitz jatorretan ere (cf. Lakarra 1985: 243-4)² *Diccionario Trilingüe* eta *Imposible Vencidón* bestelako eritziak emateaz eta berrikuntzak erabiltzeaz gain. Honelakorik ez dago Larramendi baino lehen, Garibai eta Madariagaren arrakastarik gabeko saioak salbu³. Ondoren, ordea, egoe-ra aldakor hau areagotzen joan zen agerriki, lehendabizi Kardaberatzen *Eusqueraren berri onac eta ondo escriptceco, ondo iracurtceco ta ondo itzeguiteco Erreglac* (Iruña 1761) liburuxkarekin⁴, baina gero eta sarriago XIX. gizaldirantz, idazle bakanetarik hasita orain arte apologista huts bezala ezagutu diren egileenganaino, Larramendik egina bermatzera zein eztabaidatzera datozen proposamen ezberdinekin.

(1) Hau, da, lanerakoan duen ikusmira: euskal kultur giroan —txikienean izanda ere— sarturik egotea, norberaren herria ez den zerbait zabalagorentzat idaztea etabar izan daitezke euskal idazleen artean taiuzko bereizkuntza egiteko baldintzarik garrantzitsuenak, zalantzarik gabe (cf. Lakarra 1985:32).

(2) Azkoitiko sermoia Larramendirena dela frogatzeko asmoz, Larramendiren grafiaz ezeze larramenditar askorenaz berri jakingarri anitz bildu digu Lakarrak lan honetan; honi esker badakigu *tz* eta *ts* kontuan Kardaberatzen ez baina Mendiburuk eta Larizek (ezagutzen diogun 1773ko edizioan bederen) bete betean jarraitu zituela maisuari (cf. 245.or.). <tc>aren desagertzea ez da oraindik orokorra XIX. mendearen hasieran, ordea, P. Bartolomeren idatzietan eta Añibarroren NDn ikus daitekeenez, baina gertatzeaz dago, zalantzarik gabe. Añibarrok behintzat azkar asko uzten du: *Esku-liburuan* (enparauetan bezala) <tc> ez da inoiz edo behin isurtzen den grafema baina: A25 *atceneco* : B30 *atzeneco*; A89 *jantciera* : B99 *yanci* (=D82); A71 *eriotcea* : B80 *eriotzearen*; A205 *viotcecoa* : B207 *biotcecoa* soilik aurkitu dizkiogu; behin, oraindik, B66 *biotcera* (=D54) bigarren edizioan.

(3) Hauek hainbat alderditan ahoskera deskribatzeaz gain grafia berriak proposatzen (eta Garibairen kasuan baita erabiltzen ere) dituzte: Garibaik <sh> [é] adierazteko (ik. Urkixo 1919:602) eta, Madariagarekin batera <^> bokal sudurkariak markatzeko (*apud* Mitxelena 1977:48). Geroko asko legez, hauek euskal fonologiak alboko hizkuntzen grafi-sistimarekiko zerkartzan arazoak konpontzeko saioak dira, jakina.

(4) Alabaina, ez dirudi, Lakarrak ohartu bezala (1985:245), Kardaberatz proposatu sistimari lotu zitzaionik, ez eta bertan ere: *tz/tc* zalantzez erakusgarri nahikoa izan daiteke liburuaren izenburua bera.

Lan honetan aztertzen dugun *Esku-liburuaren* egilea, Pedro Antonio Añibarro, duda muda eta arazo guztion artean dugu, hain zuzen: Larramendiren jarraitzaile aitortua, bera ere gramatikalaria, apologista deritzegunen belaunaldirik emankorrenetarikoaren garaikide da. Bere idazlanetan oro har eta are *Esku-liburuaren* edizio ezberdinen arteko aldaketetan aurkitu ahalko dugu orduko sistema edo sistema-ezaren erakusgarri, zalantzan zein finkaturik zeuden grafien ispilu; ispilu ezin hobe, gainera, alde aurretik badiogu 1802ko ediziotik 1821ekora emandako grafi-aldaketak ugari bezain pisudunak direla. Hasierakoan aipagarririk ozta idoro badaiteke ere, aldaketaren ostean Añibarroren grafia askotan ez du zerikusirik markinar idazleenarekin ez eta, berrikuntzarik ausartenetan gutxienez, Bizkaitik kanpo usuen erabiltzen zena ere.

Gauzak honela, gure zeregina, aldaketen kontu emateaz gain⁵, aldatzeko arrazoiak eta eragilea zehaztatzera —ahal den neurrian— zabalduko da, grafiaren historiarako urrats batzu eman nahian, bide batez.

1. X (SS) → SH

1450-1620 tartean kokatu ohi da /š/-/ž/ bikotearen desagerpena, /x/ bilakatuta, gazteleraz; alabaina, hots berriak lehengo grafia (<x> batetik eta <j,g> bestetik) luzaro mantendu zituen: legez, *Real Academia Española*ren 1815.eko *Ortografía*n <x>ari bakarrik /ks/ taldea adierazteko betebeharra utzi zitzaion arte (cf. Lapesa 1984: 102, 421-424).

Bitarte honetan, badirudi Hegoaldeko euskal idazleek buruhauste franko izan zutela, gaztelerazko grafian haziak izaki eta hari begira nahi eta nahi ez⁶, ez bai dute nahiko genukeen bezain ondo <x> (= /š/) eta <j,g> (= /x/) letren arteko bereizkuntza gordetzen (cf. Mitxelena 1978: 393). Hildo honetatik, Larramendik

algunas palabras se escriben con *x*, pronunciada no guturalmente, sino á la Latina ó estrangera, v.g. *ori orixe, alaxe* &c. que se inclina á la pronunciación de *orisie, alasié*.

zehaztu behar du gramatikan (338.or.) eta honelatsu hiztegian ere:

Tres o quatro pronunciaciones se hacen difíciles a los que no saben el Bascuence y le quieren aprender, y hablo de los Españoles, porque para otras Naciones no lo son, como lo he probado por experiencia (...). La tercera es de las voces que suenan á la *x* y su pronunciación Latina, v.gr. *auxe, orixe, guexeago, goxo*, y se pronuncian casi *ausye, orisyé, gueisyéago, goisyo* (xxxviii.or.).

(5) Kasik kontu hutsa eman genuen Urgell 1985n; aldaketa gehiago ere gaineratu ahal zaizkie hor bildutakoei.

(6) Ez da honetan inongo meziprezurik ikusi behar, gazteleraren hertzetan dauden beste hizkuntzei ere berbera gertatu ohi bait zitzaizkien; Catalunyan, esaterako, ortografi-tratari guztiek, neurri ezberdinetan bada ere, Correas, Nebrixa, Mateo Alemán eta antzeko kide gaztelarrak dituzte gidari istiluzko kontu guztietan. Ik. honetaz Segarra 1985, bereziki XVII-XVIII. mendei dagokiena (38-129.or.).

Aipuon arabera bateko <si> eta besteko <(i)sy> horiek hautakizun bainoago nahasbiderik ez sortzeko eta ahoskapena gidatzeko behin behineko grafema diruditen arren (cf. «se pronuncia *casi*»), aski da bere euskal idatzietara jotzea zerbait sakonagoa zela ohartzeko: Mitxelenak (1978:394) hiztegian barrena ikusitakoa baieztatuz⁷, jadanik Larkarra (1985:247) *puisca* bat aurkitua da berak argitaratu Larramendiren Azkoitiko sermoian; gainerako zenbaitetan azkar arakatuz aurkientza hauek egin ditugu: *choraisca* Cor. 152 (cf. Azk. *txoraxka* eta DTko *eroiscoa* s.v. «loquillo»), *maisucariac* Cor. 68 (cf. bertan segidan «mazuqueros» gazteleraz eta Azk. *mazukari* (B-a-m-o)n lekutua), *lisiba* (?) DT xviii (DT s.v. «lexia»: *lisiba*, *lisihea*, *gobada*), *puisca* DT xxiii, *gais-toa* (?) DT xlvii, S. Cas. 18 (cf. S. Cas. 24 *gaiztaquerien* eta DT s.v. «malo»: *gaiztoa*), *beresquiro* DT 1, S. Cas. 9 (cf. DT s.v. «distintamente»: *berezquiro*) eta DT clxxxvii *moisala* (cf. Azk. *moxal*), *catacuisancha* (cf. Azk. *katakuxa* (B-mañ) eta *katakuxantxa* (G-and)), *quereisa*; DT clxxxvii *muxicari* xviii *muxica* o *mucsica* (sic, baina cf. s.v. «melocotón»: *muisica*, *muxica*) kontrajar dakiok. Hauen aldamenen, <x>dun adibide guztiak *-xe* indartzaileari dagozkio: *orrelaxe* DT lvi, *auxe* IV 391, Mend.gut. 278.

Honen ostean, Kardaberatzek alperrikako bikoiztasun nahasgarri bezala aurkezten du <x,j,g> sorta eta agerian erabaki zehatz batzu hartzen: 1) <x> a euskaratik herbestetzea; 2) <g> nahikoa dela /x/ irudikatzeko (ik. 4. atala <j>aren gaineko istiluaz); 3) /ks/ <gf>⁸ zein <f>z idaz daitekeela: 4) /š/ <†>aren bidez adieraziko dela:

X,x, Equix[au Eu querac berez iñoiz ere bear eztu: ta ori ez ufatcea aurrenizat obeda: g edo gea orren lecuan badegu: ta e[aten dan bezala e[scribitu bearda: *Egemploa*, *Egercicioa*, *Egercituia* ta be[teac: *Eglaminadorea*, *eg[aminatu*, naiz e[aminatu [batequin ondo e[laten ta e[scribitcenda (23.or.).

S, s, fuerteari bere indarra quentceco Erregla ori bera gorde bearda: Eusquerac *ña*, *ñe*, *ñi* duen bezala, aoz esateco ta e[scribitceco du [a, [e, [i, [o, [u: eta onela x edo equixaren bearric ezdu, *Auge*, *orige*, *onelage*, *orrelage*, *Eleja*, *gajoa* ta beste onelacoac indarra quendu ta errazago dira: *Au[e*, *or[e*, *a[e*, *Ele[a*, *ga[oa* (25.or.).

Honela behin betikoz /ks/, /x/ eta /š/ idatzizko nahasbideetatik atera nahi zituen; Larramendiren digrafoa bakunduz (honek ere s altua bait darabil, garai hartan ohi bezala), ordea, —irakurle zuhurra dagoeneko ohartua bide dugu— /š/ eta /ś/ arteko bereizkuntza deuseztatzen zuen, <†> bait da (goikaldeko aipamenean nahita mantendu dugun legez) liburu honetan oraingo <s>aren tokian *beti* darabilen zeinua.

(7) Berak bildutako adibide argiei erans dakieke «Troxecillo, en que duermen los Franciscos, *ctzitegi eistua*» non *eistua esturen* aldaera bustia baino ez den; cf. Dicc. Aut. s.v. «Pequeño quadro de tabiques, de altura de media vara, de forma de una cuna, y de la medida de una tarima, en que suelen dormir los Religiosos de S. Francisco».

(8) Ahoskeratik tradizioetik baino hurbilago dauden honelako grafiak ez dira ezezagunak hemendik at: cf. Segarra 1985 *Mártir Anglèsen cs* zein *gs* (84.or.), Josep Ullastraren *cs* (87.or.), Petit i Aguilarren *gs* edo *gz* (95-96.or.) edota Antoni Febrer i Cardonaren *cs* edo *gz* (117-118.or.) erabiltzeko proposamenak, guztiak XVIII. mendeko català idatzirako.

Nolanahi ere, Kardaberatzen legeak —Larramendiren isileko aholkua bezalaxe— ez ziren, dakidalarik, enparauen paperetara igaro: artean lehenengo grafema berak edo erabiltzen ziren, J. B. Agirrerren txanotxodun letrak bezalako saioari leku emanez (ik. Mitxelena 1978:394-395). Bizkaieran, zehazkiago, <x> eta <ss> ohitu ziren, azkena —berriago, antza denez— <ll>aren eredura egina (Mitxelena 1978:395-396). Horren lekuko, Añibarroren *Gramática bascongado*ko grafiazko atalean soilik /x/ <g>z idatzi daitekeela mantendu da maisuen benetazko proposamenetarik, nahiz eta Larramendiren gramatikatik kopiatzen aritu:

Algunas voces se escriben con X no gutural, sino a la latina: v.g. *orixe, auxe, orrexec...* En otras voces se puede suplir con G como en castellano: v.g. *egemplo, egercicio...* Otras se suplen con dos SS, como *maixua, maissua; gaxoa, gaissoa; elexa, elesa, etc.* (168.or.).

<g> albo batera utziaz⁹, *Esku-liburuaren* lehendabiziko edizioan (A-n) bikoiztasun hori bera dakusagu: <x> nagusi izan arren, <ss> solteren batzu (6 orotara) topa daitezke:

Elessara 225, *Elesseari* 131, *Essamine* 124, *gaissoen* 229, *gaissoatasu-nac* 104, *Maissu* 196¹⁰.

Esku-liburuaz landa beste idatzietan ere sistema beraz baliatzen zela dirudi, murrizketa batekin, halere: <ss> A-n baino askoz maiztasun gehiagorekin eta hitz batzuetan nahiko sistimatikoki (beraz, bere gramatikako banaketatik hurbilago), grafema horren testuingurua *i* ondorengo zela erakutsiz:

ME *gaissoatasun* 17, 20, 99, 114; *Maissu* 20; *elessa* 20, 131, 242, 251; *eresseguin* 21, 107; *gaissoic* 21, 29; *gaisso* 239, 241; *guissagaixoac* (!) 240; *gaisso* 113 etab.

NA *gaissoatasun* 3, 6, 7, 25; *Maissu* 6; *gaisso* 6, 57 etab.

GG-esk *Elessa* 1, 3, 17, 111, 355; *eresseguin* 16; *maissu* 31, 59; *gaissoatasun* 159; *issildu* 256; *issil* 167 etab.

ND *Maissu* 27, 34; *beressi* 17; *essamine* 47, 48 etab.

LS *gaissoatasun* 4; *gaisso* 21, 29, 57; *gaisso* 22, 53; *essamina* 34, 42, 130; *Maissu* 88, 95, 114; *guixa-gaisso* 160.

Esku-liburuaren 1821eko (B) eta 1827ko (D) edizioetan, aldiz, <x> eta <ss> <sh> bilakatu dira beti^{10 bis}:

A4 *goxetic* : B6 *goshereanic*; A5 *goxean* : B9 *goshean*; A6 *oxin* : B10 *oshin*; A7, 11, 12 *elexa* : B11, 15, 16 *elesha*; A12, 21 *baxen* : B16, 25 *bashen*; A15, 119 *erexeguín* : B18, 125 *eresheguín*; A30, 77 *auxe* : B34, 87 *aushe*; A184 *ixilic* : B191 *ishilic* etab.

(9) Baina araua edizio guztietan betetzen duela azpimarratu behar: A133 *egemplu*, B28, 78 *general*, A1=B1 *Colegioco* eta *Virginaren* agerraldi orotan gutxienez.

(10) A-n <ss> <s>rekin aldizkatzen da: *gaissoen* 229, baina *gaissoac* 78; *gaissoatasunac* 104, baina *gaissoatasun* 66, 160, 182; *essamine* 124, baina *esamine* 124, 125, 139. Añibarroren eskuizkribuekin erkatuz, ene ustez esan daitezke, dena den, inprentan egindako hutsak izan daitezkeela.

(10 bis) <ss>n bi salbuespen: A196 *maissu* : B200 *maisu* (=D172) eta *i* ostean agertzen ez zen bakarra, *esamina* 130(2), 131, 154.

Honekin, esan gabe doa, bai bere lehengo bikoiztasuna ¹¹ eta baita Larramendi eta Kardaberatzen kezka konpondurik utzi zituen Añibarrok, ibili gabeko bidetik izan bazen ere. Gure lehendabiziko ardura berrikuntza hau zela eta, <sh>a nondik ikas zezakeen jakitea izan zen (cf. Urgell 1986: 12-16); egun, zitezkeen aztergai guztiak aztertu ondoren, maisu zuzenen beharrik ez dela deritzogu, Euskalerriko leku eta garai ezberdinetan digrafo bera agertu bait da erabiltzaileen arteko lotura ezagunik gabe: Gorago Garibaiz esandakoaz gainera (cf. 3. oharra), alderantzizko digrafoaz, <hs>z, baliatu zen Gamiz arabarra 1760 inguruan ondu poesietan (ik. Goikoetxea 1983:220) /s/ idatziz jartzeko; Zaraitzuko dotrinaren azken bi zatietan (bigarrena XX. mendearen hasieran eta hirugarrena XIXaren bukaeran kokatu dira; cf. Mitxelena 1982: 21-42) <sh> balio berarekin irakurtzen da. Azkenik, eta bestalde Añibarroengandik ezin hurrago, beste horrenbeste idoro ahal izan dugu Zarautzko komentuko artxibuan gordetzen den A. Francisco Antonio de Palaciosen euskal sermoi bilduman.

Pausa gaitezen gibleko honi buruzko berri gehiago ematearren: sermoi liburu lodikote hori data gabe ageri da, baina XVIII. mendearen azken hamarkadetakoa behar du izan. Letra txikerrak, paper erre samarrak eta pipien lanak irakurgaitz bihurtua dugunez gero, ezin daiteke segurtatu <sh>z besterik erabiltzen ote duen; horren agerraldiak ere urri dira nolabaiteko gipuzkera dirudien bere hizkeran; hara, dena den, ditugunak ¹².

Gaisho batec eduquiarren escubetan vere gaitzaren sendagaia ez badaqui zer guisatara artu bear duben guchi valiatuco zayo sendagaia aldean izatea. Emendi gaur azaldu bear degu zer modutan valiatu bear degun S. Josef gloriosoaren vitarteco-tasunarequin.

gucioc guirade esqueco gaishoac.

ni naiz esqueco gaisho bat, eta Jangoicoa da nere premien erre-mediatzalla.

Palaciosen erabilera eta Añibarroena zuzenean loturik daudela pentsa dezakeenak zergatik Añibarrok ez duen 1821 arte bere idatzietan <sh>rik sartu azaldu beharko liguke, zeren eta gertakari honen aurrean biak 14 urtean zehar elkarrekin bizi izanak (eta are Añibarro bestearen aitortzaile izaki) edota Palaciosen sermolari on (eta santu) ospe handiak (cf. Villasante 1961) ez bait dute berez baliorik; zalantzaren alde garaisuko sermoitegietan (Agirregoikoa bizkaitarrarenean, esate baterako) digrafo horren arrastorik ez bide dagoela ere ekar daiteke.

Zarautzeko komentuan Añibarro norbaitekin biltzekotan, Mateo Zabalarekin bildu behar dugu, zalantzarik gabe oraingoan, gure literatur historien arabera bien artean Arratiako eskola deitu ohi dena osatzen

(11) <ss>aren aldetik ere istilutsua, /s/ren ordaina ere izan bait zitekeen, gutxienez *Lora Sor-tan*: 95 *essango*, 137 *essanic*, 13 *Confessiño* etab.

(12) Ezin dugu orrialderik zehaztu, liburuan zenbatu gabe daudelako; horregatik esaldiak ahalik eta luzean aipatzen ditugu, ulertzerik izan genuen neurrian.

bait dute; eta, hain zuzen, <sh> eta soilik <sh> da bere idazti ezagun guztietan Zabalak darabilena:

— Alegietan¹³: *asheturic* 92; *bashen* 91, 530, 543; *gaisho* 27, 29, 32(2), 95, 530, 534, 535; *gosh* 96; *goishago* 97; *goshean goshetic* 34; *eleshara* 38; *iñosh* 33, 93(2), 530, 537; *ishurtzen* 93; *ishil* 539; *ishilic* 33, 28; *isho* 541; *Mishochu* 537; *mushari* 541; *nosh* 35, 530; *orishe* 95; *oneshegaz* 35; *troshac* 37; *ushatu* 28, 33, 93, 540; *ugarashioac* 529.

— *Verbo regular bascongado: eleshan* 8(3); *eleshatic* 18; *gaishotu* 61.

— *Noticia*¹⁴: *aishiac* 10, *aisheac* 10.

— Ulibarriri egin gutuna¹⁵: *ishilic*, *iñosh iñosh*, *bashen* (2).

— Sermoi liburua¹⁶.

Ezin alboratu, behin honetara ezker, idazle bion berrikuntza garaiako grafialarien bidez azaltzerik ez dagoela, Astarloa eta Errorentzat mende hasiera hasieratik <x>a /š/ hotsaren euskal grafema bait da (biak Madrilen bizita, bertako literatur giroan jadanik susma ote zitekeen geroxeago *Academiak* hartuko zuen erabakiaren aitzindaririk?):

La letra X ó su sonido no es conocido á los castellanos, ni puede ser expresado sino de viva voz. Este sonido es el mismo que dan los franceses al *ch*: los ingleses al *sh*: los alemanes al *sch* y los masoretas á *sin* de los hebreos, cuando colocan el punto *daghess* sobre el tercer brazo de esta letra (*Discursos* 129.or.)¹⁷.

...todos los signos que representan estas adiciones son precisamente Euscaranos, tales son el *Xi X* (*Alfabeto primitivo* 87-88.or.)

Aitzitik, teorikoengandik at, idazleen artean —zehazkiago, Gipuzkoako idazlerik garrantzitsuenen artean— bilatu behar dugu Añibarro eta Zabalaren jarrera bera: J. B. Agirre bat bustidurak transkribatzeko gorago aipatu dugun sistimaz baliatzen zen bitartean, Iztueta, *Gipuzkoako dantzetan* (1824) hautatu bidea utzi¹⁸ eta hil ondoren (1847an) argitaratu zioten *Gipuzkoako kondairan* <(i)sh> trigrafoa¹⁹ erabiltzera moldatu zen, lehenagoko <x>a ia zeharo baztertuz:

aisha 388; *alaishen* 380, 395; *bezalaishen* 385, 387; *gaishoai* V; *gaisshotu* 382; *guishaishoa* VI; *goishoa* 392; *isheca* VIII, 516; *ishecatu*

(13) Azkueren edizioaren arabera (1907-1909) aipatzen dut; behin izan nuen Azkue Bibliotekan gordezten den eskuizkribuarekin erkatzeo aukera eta, aldaketaren bat izanik ere, oro har fidagarria dela segurtatzeko.

(14) Berea dela frogatutzat utzi zuen A. Ruiz de Larrinaga ez zen *sh*-aren argudio honetaz (ez grafiaz oro har) baliatu, baina erans dakieke berak han emandakoei, zalantzarik gabe (cf. Ruiz de Larrinaga 1924:79).

(15) Gutun honen zati luze bat Urkixok (1915:228-229) argitaratu zuen. Irakurketa gaitza izanik, gero idazle idazle igaro diren errakuntza gutxi batzu isuri zitzaizkion. Lehenena eta agiriarena gutuna 19koa dela esatea da, *bederatzigarren* garbi irakurtzen bait da. Nire aldetik ere, aitortu behar dut Zabalaren gutunekoak —eta soilik honetakoak— direla Urgell 1985:96, 72bis oharrean Ulibarriri —gainbegirada arin batez— leporatzen nizkion *sh*-ak.

(16) Eskuizkribu hau Urungo Pasionisten komentuan dago egun; 197 bat orrialde ditu eta bertan bildutako sermoi batzuren dataren arabera (1822, 1825, 1833) *ELaren* bigarren edizio ondokoa izan daiteke.

(17) Argiago oraindik, sarri agertzen den harako «...la x bascongada, *ch* francesa, *sh* inglesa, *sch* alemana» (120.or.; ik. 121, 134, 535 eta 1803:49 ere.).

(18) Cf. *aixa* 6, 178, 180, 182; *auxen* 174; *gaxoaren* 176; *goxoqui* 76; *ixecaz* 8; *ixilic* 9; *ixucaric* 184; *ixuriric* 182; *muzinduric* iii, 8; *pixua* 176....

(19) Trigrafoa dela diogu, zeren eta soilik horrela azaltzen bait da *alaishen*, *bezalaishen*, *goishoa* eta *mushincaak* -i- eramatea; gonbara bitez hauek —eta orobat *gaisho*— aurreko oharrean aipatu *Dantzetako x-dun* kideekin, berreraiketa faltsuak izan daitezkeela gezurtatzeko.

259, 516; *ishilic* 394; *ishuritaco* 381, *ishurteraño* 378; *lumisharra* 517; *muishinca* VIII, etab., baina *auxèn* 280.

Halaber, Iturriagaren *Diálogo*setan (Bonapartek argitaratua sinistu behar baldin badugu) <x> baizik ez da ageri; Iztuetari zuzentzen dion gutun data gabe batean, ordea, «andre prestu gasho oec» (Garmendia 1968:177) idatzi zuen²⁰. Goizegi da agian —eta nolana ere zehaztasunez exkasegi gabilta— Zabala-Añibarro eta Iztueta-Iturriaga bikoteak letra xume hau dela kausa estuago lotzeko; Zabalak eta Iztuetak lagun amankomunak bide zituzten (Ulibarri eta Lecluse, adibidez) baina ez dugu erlazio zuzenen berririk²¹. Alabaina, 1841ean Iztuetak eta Iturriagak irakurri eta kritikatu behar izan zuten Zabalaren *Verbo regular bascongado* Gipuzkoako Aldundiaren mandatuz: argitaratzea biziki gomendatu zuten eta hala egin zen 1848an (cf. Lasa 1977:521) eta hantxe bertan ikusi (ezagutu?) ahal izan zuen Iztuetak *Kondairan* sartu gratema hura.

Gipuzkoar horien eta Gipuzkoan luzaro bizitako bizkaitar haien erabilerak zerikusirik ote duen frogatzen zaila izanik ere, egia da <sh>ak Probintzian aurkitu zuela bere txokoa, arrunt izango bait zen gero ere —I. Sarasolak adierazi didanez— Donostiko eskolan eta, hementik, oraintsu arte ikusi daitezkeen *Joshe* bezalako idazkerak.

2. QU → K

1821ean Añibarroren *Esku-liburuaren* bigarren edizioa argitara deanean agerriki apurtzen da lehendabizikoz /k/ hotsa adierazteko tradiziozko usadioarekin; ordura arte *k* grafema iparraldeko idazleen bitxitasuntzat hartzen zen hegoaldean, gaztelerazko banaketa ezaguna bete betean jarraitzen zen bitartean.

XIX. mendean zehar grafia berriak —hots <k>k— orandik ondo neurtu gabe dauden atzera eta aurrerakadak egin zituen eta mende bukaeran eztabaida gai anitz eskeini zien oraindik euskalari eta euskaltzaleei²². Guztiarekin ere, badirudi *k*-ren alde edo aurkako gatazka XIX.

(20) Ezin gehiago zehaztu Iturriagaren jokabidea: *Euskalzalen* eta *Euskal-Erriari* argitaraturiko alegiek grafia aldatuak dute agerriki.

(21) Ez dakit zein oinarririk dioten Lasak «ilustres literatos y amigos [nik azpimarratua] del franciscano muerto [Zabala]» Iturriaga eta Iztuetaz, gutxienez lehenbizikoari dagokion neurrian: «He recibido su última apreciable de Vd. —idazten dio Iztuetari— y el tratado del verbo vizcaíno del Padre Zabaleta de que en ella me habla y que se ha servido pasarme para su examen el Sr. Guereca, secretario actual de esta provincia. Abundamos de esta especie de obras así como escaseamos de otras. Se conoce, el P. Zabaleta como él mismo lo dice ha hecho un gran estudio de la materia que se propuso tratar» (Garmendia 1968:193). Birritan nahasten du izena, geroko gutun batean zuzentzen badu ere: «He leído la obra del P. Misionero Zabala y me parece que ha llenado perfectamente el objetivo que se propuso, y que ha hecho un servicio señalado a nuestra lengua y por consiguiente a nuestro país» (id. 196.or.).

(22) Aski luzea —eta gatz handikoa— da, adibidez, «Euskalzale» (Azkue) eta «Vascofillo»-ren (Azkueren *alter ego*aren) arteko eztabaida *Euskalzale* aldizkarian. «Vascofillo»-k irekitzen du sesioa *k*-ren kontra Mogel bere alde ekarriaz («Vascofillok Euskalzaleri» *Euskalzale* I (1897), 3.or.); «Euskalzale»-k, beste zenbait gauzaren artean, honela erantzun zion: «Mogelek dinoala *k* prantzesena dala. Prantzes orrek zu ta ni baizen euskaldun garbiak dira. Onan balitz ere ezer? Mogelek baino gitxiago balio eztaben Añibarrok, beren *Esku-liburu*an *k* sarri sarri oitu eban; Mogelek baino gitxiago balio eztaben Eusebio Maria Azkuetarrak *k* oitu eban; Mogelek baino gitxiago balio eztaben Zamakolak, beren *Historia de las naciones vascas* deritson liburu ederrean, dino *k* antzinako euskaldunak sarri oituten ebela» («Euskalzalek Vascofillori» *Euskalzale* I (1897), 10.or.). Ik. oraindik «Vascofillok Euskalzaleri» (id. 27.or.) non eztabaida honen azkena eta beste baten hasiera ikus daitezkeen.

mendea baino lehenagotik datorkigula. Izan ere, XVIII. mendean Kardaberatzek kontrakar handia egiten dio:

K. Letra onen edo Griegoen Kaparen bearric batere Eusquerac ecertaco ezdu: orren lezuan (sic) *c* edo *q* baditu: *K* letra onequin Eusqueraz ezta cer escriptu (*EBO* 23.or.).

Correasen *Ortografía Kastellanaren* (1630) antzekorik ez da, aldiz, euskararentzat ezagutzen oraindik; Kardaberatzen hitzok Larramendiren harako «usan [lapurtarrek] y sin necesidad alguna de la *k* cuyo oficio hace igualmente la *c* ó la *q*» (DT xxvii.or.) aipuaren ondorio bezala ulertu behar ditugu; era berean mintzatu zen Mogel ere hurrengo mendean:

Se valen también mucho de la letra *k*, y es mucho embarazo para los demás bascongados que no la usamos en voz alguna (*Peru Abarka* 11.or.).

Alabaina, Mogel hil eta pare bat urte beranduago arazoa zeharo beste ikuspuntutatik ikusten eta tratatzen hasten da: hegoalde/iparralde oposaketa ahaztuz, *k*-ren erabilerari oinarri historikoa ematen zaio, bere «euskaltasuna» frogatu nahian:

Los Euscaranos conservan todavía en su alfabeto oral el sonido de la letra *q*, como en *Mezquiriz*, *Amezqueta*, &c. pero para representarla en la escritura se valían de la letra *Gamma* y de la *Kapa*; por esta razón reduzco á este lugar la *q*, signo que no conocieron los primeros Bascongados, y á quien dieron ser sin necesidad los Romanos en tiempos muy posteriores (Erro 1806:63).

Beraz, historikoki *q* grafiaren aitzindaria —eta are euskal aitzindaria (cf. Erro 1807: «...el nombre *Kappa* del Alfabeto Griego es Bascongado» eta 1806:71 horren azalpenerako)— da *k*. Honek zuzenean azaltzen digu zergatik aldatu zuen Añibarrok soilik *qu*, eta ez *c*²³:

A2 *daquizu* : B2 *dakizu*; A177 *equin* : B186 *ekin*; A142 *erruquia* : B157 *errukia*; A6 *esquer* : B10 *esker*; A7 *esquiñiten* : B11 *eskiñiten*; A1, 3 *eusqueran* : B1, 4 *euskeran*; A79 *euqui* : B89 *euki*; A6 *eztaquit* : B10 *eztakit*; A139 *gaistaqueric* : B155 *gaistakeriac*; A108 *jaquen* : B116 *yaken*; A56 *jaqui* : B63 *yaki*; A3 *jaquineza* : B5 *yakin-eza*; A7 *quitugarritzat* : B11 *kitugarritzat*; A213 *leuquean* : B213 *eukean*; A3 *litzatequezanac* : B5 *litzatekezanac*; A7 *neque* : B11 *neke*, etab.

Honetan, haatik, *sh*-arekin gertatu zenez, Añibarro ez zihoan bakarrik: A. Zabala ere grafema honetaz baliatu zen testuinguru berean bere idatzi guztietan. Alabaina, biek *sh*-aren aldaketa ilunpetan uzten zuten bitartean, *k*-renaz ahapaldi oso bat eskeintzen digu Zabalak VRBn²⁴:

(23) Gogora, dena den, euskaldun hauek ez direla *qu* baztertu nahian zebiltzan bakarrak, ez lehenak: Nebrixak 1492an honela zioen: «De la *q* no nos aprovechamos sino por voluntad, por que todo lo que agora escrivimos con *q*, podríamos escrivir con *c*, maiormente si a la *c* no le diésemos tantos oficios cuantos agora le damos» (*apud* Segarra 1985:48-49).

(24) Añibarro, ordea, erabat tradizioari atxikia da GBn: «La letra *k* se suple con la *C* o *Q*, v.g. Calendario... como en castellano» (167.or.).

Así mismo usaré de la *k* antes de la *e* y de la *i* en lugar de *qu*. La *k* originariamente vascongada, como puede verse en el *Alfabeto primitivo de España* del sr. Erro cap. 6, a más de simplificar la escritura ahorrando una letra, que por el hecho de no pronunciarse, debe reputarse superflua, fija la lectura de modo que el rudo (y tal vez el que no lo es tanto) que con la *qu* leería *cue*, *cui*, no podrá errar viéndolo escrito *ke* y *ki* (vii.or.).

Ikusten denez, Errori berea kendu gabe, idazkeraren duda mudek beste ezerk baino kezkatuago dago Zabala: mende bukaeran hain erabilia izango zen «Aots bakoitzari izkira bat dagoka» (Azkue 1891: 29) araupean digrafoak izan omen zezakeen interpretapen bikoitza uxatu nahi du irakurleen onerako. Ikuspundu honetatik aldaketa ez da batere alperrikakoa: mende hartan /kw/ etimologikoak <qu>rekin idatzi ohi ziren, latinaren arabera; 1741ean *Academiak* holakoak <qü>z adieraz zitezten agindu zuen, /k/ hutsa irudikatzen zutenetarik bereizi nahian; beraz, Añibarro eta Zabala idazten ari direnean /kwe/ bezalakoak <cue> idaztera behartzen zuen 1815eko legea atera berria eta, antza denez, gutxi ezaguna zen (cf. Lapesa 1984: 423, 3bis oharra).

Haatik, testuetan *k*-ren sarrera pausuka eman zen arren, euskalariak aurrerago joan ziren: Errok berak (1806: 66-68 «C ó Z» eta 71-73 «K» ataletan) jakintzat uzten du <c> soilik /s/-ri dagokiola eta, bide batez, <c>ren lekuan <z> imintzeko joeratxoia ere agertzen; ez dago adibideak ikustea baino: *cea*, *zacurra*, *zingarra*, *zimista* batetik eta *kaba* (*kappa* aintzineko euskaraz) bestetik.

Aurreragoko pausu honen emalea Astarloa da, zalantzarik gabe, <c>/<z> kontuan berak antzeman uste zituen arrazoi fonetikoez be-reiztearen alde badago ere:

Reparo que la C y la Z son tan afines, que es muy difícil hallar su diferencia. Esta dificultad ha hecho creer a los literatos de primera nota que la C es superflua en los alfabetos y podía sustituirse por la Z. No me disgustaría esta supresión, porque con ella cesaría la torpeza de hacer sonar como K palatina á la C dental. Sin embargo, no puedo resolverme a afirmar que el sonido de la C es uno mismo que el de la Z... (1883: 128).

Zamakolak ere <c> eta <qu> baztertu nahi ditu /k/ren eremutik:

Los Bascos no conocían las letras C ni Q (...). En lugar de la C y de la Q usaban de la K (1818: II, 142).

Eta oraindik sutsuago oharrean:

En algunas escrituras antiguas de los Bascos he visto que la K era semejante á la de una C, y á fe que si desterrásemos ésta y la adoptásemos hoy todavía con el sonido de K, pudiéramos simplificar mucho nuestro alfabeto castellano (id.).

Proposamen honek oihartzuna aurkitzen du Zabalaren VRBn:

y si se hiciese mas estensivo su uso [k-rena] proporcionaría en nuestra conjugación la ventaja de poderse indicar su pronunciación con un mismo caracter en singular y plural. Por ejemplo lo que en nuestros libros se escribe «*etorri yaca* ó *yaco*, él se le ha venido, y *etorri yaque* ellos se le han venido» podría escribirse: «*etorri yaka* y *yake*» (vii.or.)

orain ere bere aldetik gramatikazko arrazoiak (Azkueren hitzetan: «Izkira bakoitzari aots bakar bat dagoka» *Euskal Izkindea* 29.or.) dakartza, morfema bereko hots berbera bi grafema ezberdinez irudikatzearen kontraesana erakutsiz. Alabaina, ikusten denez, gure oraingo usadiorantz doazen eritzi eta proposamenak poliki poliki eta ikuspegi aldaketa handi baten ostean inposatu beharko ziren; gertuago zuten istiluari bukaera emateko, *qu* : *k* bihurketa paperean gauzatzen ausartu baziren ere, horren aldamenean soilik lotsaz aipatzen da *c* : *k* bihurtearen komenigarritasuna.

Añibarro eta Zabala ez ziren izan, agi denez, Erroren hitzak era honetara ulertu eta praktikara eraman zituzten bakarrak: Ulibarriren *Gutun liburuan* ere nahiko sarri sartzen da *k qu*-ren orde:

euzkeldun 4, *adeskide* 13, *euzkeraz* 18, *Mikeletetzat* 24, *kentzea* 27, *yakitun* 27, *daukie* 27, *osankida* 74, etab.²⁵.

Bukatzeko, esan dezagun Añibarrori ez zaiola *Esku-liburuaren* edizio bi horietarik kanpo <k>rik isuri, ezpada bere hiztegian, baina behin edo birritan (s.v. «acción descompuesta» *cikinkeria*, *zatarkeria*), hortaz, beranduagoko eranskinetan.

3. MB, MP, → NB, NP

A6 *ceimbat* : B10 *ceinbat*; A6 *onembeste* : B10 *onenbeste*; A3, 18, 24, 48 *dempora* : B55 *denporearen*; A48 *aimbat* : B55 *ainbat*; A26, 140, 144, 160, 194 *aimbeste* : B30, 155, 159, 173, 199 *ainbeste*; A132 *campora* : B140 *canpora*; A217 *embajadea*; A 31 *empeñuric*; B94, 217 *enparadu*, 26 *enparetan*.

Añibarroren aintzindariak eta inguruko gehienek ez zuten zalantzarik izan puntu honetan: *m* idazten zen *p* eta *b*-ren aurrean, gaztelarak mantendu duen usadioaren arabera. Euskararen kasuan grafia hau araupeturik zegoen gutxienez Kardaberatzen *Eusqueraren berri onetatik*:

Beste erregla jaquiña: *b* ta *p*-aren aurretik *m* esribitu beardezu, ta ez *n*: ala, *ambat*, *combat*: *amparoa*, *ampolla* ta orrela besteac esan ta esribitzatzu (27.or.).

XIX. mendearen hasiera aldean, baina, zerbait gertatu zen usadio eta erregela hau deuseztatu zuena: Añibarro ezeze Zabala ere *nb* eta *np* hasten da erabiltzen:

(26) Eta baita bere emazteak ere, Ulibarrik ez baldin baditu honen gutunak ikutu transkribatzean: cf. *izkiribatua* 202.or.

Alegietan: *onenbestegaz* 91, *ainbagacoan* 91, *ainbeste* 92, *canpococ* 92, *ceinbati* 97 etab.

Eztabaida nahiko goiz sortu zen gazteleraz: 1517ko *Reglas de Orthografia en la lengua castellanana* Nebrixak gaitzesten zuen zenbaitek egiten omen zuten *n*-ren erabilera *b*, *p* eta *m*-ren aurrean, bere eritzian *m*, eta ez *n*, bait zen entzuten zena (cf. Segarra 1985:41.oharra); hurrengo gizaldian, ostera, Mateo Alemanen *Ortografía castellanana* (1609) zeharo kontrakoa —bai fonetikan eta baita ortografian ere— defendatzen da. Gatazka honen oihartzunak *catalàra* ere heldu ziren, esaterako, eta XVII. mendean Antonio Font-ek Mateo Alemáni jarraitzen zion bitartean (cf. Segarra 1985:47-48), mende bat beranduago Marc Antoni d'Orellana eta Pere Màrtir Anglès usadio zaharrari atxikitzen zaizkio, fonetikazko arrazoia baztertuta latinaren araua mantentzearen (cf. Segarra: 1985:76-77 eta 84).

Dakidalarik, gure artean azkenean onartu genuen erabilera berrizalearen alde jarri zen lehenbizikoa Astarloa da, berriz ere arrazoi fonetikoak aipatuz:

¿Para qué sustituir en la lengua latina la *n* por la *m* antes de B, P y M? No hallo motivo alguno: no hallo ofendida la eufonía en las voces *impius*, *inbuo*, *inpotencia*: para mi oído son más eufónicas que *impius*, *imbuo*, *impotencia*. Los sabios españoles ya van corrigiendo este defecto en la escritura, pues la boca de nuestros compatriotas siempre ha pronunciado *n* y no *m* aun cuando aquella venía delante de la B y P (157-158.or.).

Alabaina, aipu honek ezin azal dezake Añibarro eta Zabalaren berrikuntza; are gehiago, Astarloaren bitarteko (cf. 10. atala) izan ziren Zamakola eta Erro ez dirudi ohartu zirenik horretaz, zeren eta maisua-rentzat <m> latinaren okerra zen arren, Errok mantentzen bait du aitzineko euskararen etimologiak proposatzerakoan; adibidez:

Este nombre Gamma, puramente bascongado, se compone de *gam*, *gama*, que significa lo que está encima, lo alto, &c como se ve en sus compuestos *gam-bara*, *gam-batu*, y de *me mea* estrecho... (1806:62).

4. J → Y

Aldaketa hau bereziki aipaturik eta oinarriturik aurkitzen dugu B eta D-ko hitzaurreetan.

Bizkaitar eurac erri apur batzuec ez besteetan, Nafarrac, eta ara bere gueyago Francia-co euscaldunac esaten dabe *yan*, *yausi*, *yo ya-gui*; eta alan esaten ebeen anchina, eta anchina andi bagaric euscaldun guztiac. *Ja*, *je*, *ji*-a ez dabela euskerac berea, ta bai erderati erantsia ao batez dirauscuc Larramendi-c, Cardaberaz-ec, Herbas-ec, D. Yoan Antonio Zamacola-c eta, berbabaten, gaucea ondo adituten yaken guztia (B 8.or.).

Hori dela eta, A-ko <j> guztiak <y> bilakatu dira B-n (eta horrela mantendu D-n ere):

A5 jagui : B9 yagui; A11 jagon : B15 yagon; A83 jaquin : B93 yakin; A76 jai : B86 yai; A216 jaiegun : B230 yaiegun; A167 jaio : B179 yaio; A218 jaiotza : B232 yaiotza; A3,8 jaquinez : B5,12 yakin-eza; A174 jan : B184 yan; A236 janaria : B247 yanaria; A82, 174 Jangoico : B92, 184 Yaungoico; A32 janciric : B37 yantziric; A106 jar-lecu : B114 yar-lecu; A20 jaramoten : B24 yaramoten; A7 jataz : B11 yataz; A10 jarraitu : B15 yarraitu; A112, 172 Jauna : B119, 182 Yauna; A5, 7 Jesu-Cristo : B9, 11 Yesucristo; A1, 5 Jesus : B1, 9 Yesus; A7 joan : B11 yoan; A81 joco : B92 yoco; A5 Josepe : B9 Yosepe, etab.

Ados dago berarekin, besteetan bezala, A. Zabala, VRBn Añibarroren aipua kasik hitzez hitz itzuliaz:

La y consonante, llamada vulgarmente griega, muestra muy bien la pronunciación general de Vizcaya, que es la genuina del bascuence, y la que usan también los navarros españoles, y todos los bascongados franceses. Al contrario la j gutural no se señala sino una pronunciación particular y moderna de los pueblos de Guipuzcoa y sus límites, y la de algunas personas de otros, que los imitan en virtud de la idea errada, en que están de ser mejor esta pronunciación. Véase a Cardaveraz *Eusqueraren berri onac* pag. 24: Larramendi Prolog. al Diccion. part. 1. 16: Hervas *Historia del hombre* tom. 1. lib. 2. cap. 7: Zamacola *Hist. de las Nacio. basc.* t. 2, pag. 310, nota 63. Usaré pues, no de la j sino de la y, como se vé en las obras vizcainas *Esculiburu* y las del P. Cardaveraz (bien que en estas es i) y en las labortanas *Testament zaharreco...*, *Cantico izpirituacal*, *Catichima* (vi-vii.or.).

Nolanahi ere, Zabalaren hitzak zehatzagoak dira alde askotatik: hasteko, Añibarrok aipatu maisu guztien erreferentziak erantsi ditu. Hona hemen, bada, j-ri buruzko tradizio zabal horren lekukoak:

En este dialecto de Guipúzcoa se ha introducido la pronunciación castellana de la jota, gutural y fuerte: *jauna, jo, jatorriz*, etc. que es contra la costumbre de todos los demás dialectos, y parece pronunciación pegadiza (Larramendi, xxvi.or.)²⁷.

Jota Euscararena ezta baicic Erdaratic artu edo etorria. Euscalerrietan len *ia, ie, io, io* usatzenan: ta orañere Bizcaian ascotan esaten da: *ian, iauna, monia* ta ez *jan, jauna, monja*: au eransia da (Kardaberatz, 24.or.).

Los Españoles recibieron las lenguas Fenicia y Araba, que son afines; y aunque entre ellos ha dominado un dialecto latino; mas con éste ha quedado en muchos reynos de España la pronunciación Araba *ja, je, ji* &c que no han usado jamás, ni usan, los Portugueses, Catalanes y Vizcaínos de países interiores de Vizcaya. Esta observación hace ver, que la lengua Cántabra (que fue la antigua de España) no tenía la pronunciación gutural *ja, je,* &c que afea no poco el acento Español (Hervas, 239.or.).

(27) *El imposible vencidon* honela dio: «la pronunciación general de la j y de la g no es del Bascuence. Verdad es que en algunas partes la j consonante se pronuncia muy gutural, como en Romance, *jauna, jan, jo, anagea* &c. pero es pegadiza esa pronunciación; de que es argumento que no sólo en Francia, mas tambien en la mayor parte de los Bascongados de España, se pronuncia como la j Latina, dulce y no gutural *joan, jauna,* &c. y es menester guardar la primitiva pronunciación» (337.or.). Osterantzean, Larramendi ez da garai hartan hots honen benetazko nolakotasunaz kezkatzen den bakarraz, Etxeberri Sarakoak ere honela bait dio: «Mintçaira lodiegua-ere ezta ongui heldu Escuararequin, hala nola I eta X lodiqui erraitea: eta baldin escualdun batquec hala mintço badira, hori heldu da, ceren erdarac edo gatzelaniac, mintçaira molde hau hartu baitu Arabatic» (Urkioren ed., RIEV XVIII (1907), 134-137.or.).

J con el sonido *iota*, y no de *jota*, porque este sonido gutural y escabroso lo recibieron los castellanos de los Arabes (Zamakola, 138.or. 63. oharra) ²⁸.

Idazle guztiok bat datoz /x/ hotsa berrikuntzatat —eta are berrikuntza baztergarrizat— sentitzean. Hala eta guttiz ere, /x/ eta /j/ grafian bereizteko proposamen bakarra —hau da, <i>z baliatzea— Kardaberatzek aipuan eskeini eta bizkaierazko idazlanetan erabili ²⁹ zuen; besteek aski dute <j>ren euskal hotsa zein den zehaztatzearekin ³⁰.

Zabala eta Añibarro ez zitzaizkion, baina, Kardaberatzek proposaturikoari lotu, kontsonante zen hots hori bokale batez irudikatzea ez zeritzaielako biderik hoberena:

No usó [Kardaberatzek] en esta obra de *j* acomodándose a la pronunciación general de Vizcaya: (Véase el *eusqueraren berri onac* página 24, donde asegura que la *j* gutural no es propia del vascuence, sino pegada del castellano; y hace mención de la yota en Vizcaya) aunque no tuvo acierto en el uso de la *i* vocal por consonante (*Noticia*, 10-11.or.).

Aitzitik, gaztelerak —eta baita lapurterazko zenbait liburuk— eskeintzen zien grafia argi batez (y-z, alegia) baliatzea erabaki eta praktikan jarri zuten (ez soilik <j>ren lekuan; cf. 5.atala) luzaro iraungo zuen ohiturari hasiera emanik.

Guztiarekin ere, badago oraindik xehetasun bat axola handikoa: *ELan* hainbeste grafi-aldaketa eginik, Añibarrok *sartaurrean* soilik *j* : *y* honen kontu ematen du —eta luzeki eman, gainera—. Honek esan nahi du, ziur aski, aldaketa horrek besteatarik zeharo bereizten zuen garrantziren bat zeukala: hain zuzen ere oraingo proposamen honek ahoskatze eran ere bait zuen eraginik (besteek ez bezala). Ikusirik <j> grafema jadanik galdua zutela /j/ fonema irudikatzekeo —aipatu aurreko egileek aldarrikatua gora behera—, azken garaietan hobesten ari zen joera bat zela kausa (cf. Zabala: «y la de algunas personas de los otros, que los imitan en virtud de la idea errada en que están de ser mejor esta pronunciación»), eta /j/ hots jatorra inolako aldaketa gabe mantendu nahiz, <y> grafia berri baina zalantzarik gabekoa proposatzen dute haren orde z bi frantziskotarrok.

(28) Astarloak *Discursos filosóficosen* <j> onartzen du, nahiz eta argiro esan /j/-ri (eta ez /x/-ri) dagokiola: «Si los árabes tienen en su alfabeto la J gutural, han errado: han adoptado un sonido animal: un sonido hijo del órgano destinado por la naturaleza para la formación del idioma animal: nosotros tenemos la j bocal, y no necesitamos de la J árabe: nuestra J es la misma letra que la dicha J de los árabes, con la sola diferencia de que ésta se halla modulada por el órgano animal y aquella por el racional» (133.or.).

(29) Baina arrazoirik eman gabe (bestelako ohar luzeak —morfologi kontuez batipat— egin arren): cf. *Cristiñau doctrinea* (data ezezagunekoa) eta *Jesus, Maria ta Joserren devociñoco libruchoric atararico devociño batzuc* (Iruña 1764).

(30) Antzera egiten du Olaetxeak ere, berarentzat <j>ren abantail arrazoizkoa bai batzuen /x/ eta baita besteen /j/ irudika dezakeela bait da; «*Jangoicoa, Jesus, Javea, Jarri, Janci, &c* esribidu dira J-agaz bada batzuc esaten dave *Yangoicoa, Yesus, iavea &c* eta J-agaz, nai batera, nai bestere (sic) esango da» 167.or. Ohar bedi esanak esan /j/ irudikatu nahi duenean <y> eta <i> hautatu dituela. Alabaina, Larramendik eta Errok, onesten zuten ahoskapena idatziz adierazi nahi dutenean <y>z baliatzen dira, hain zuzen: «La pronunciación de la *j* gutural, que hay en algunos parajes, no parece del Bascuence, sino pegadiza del Castellano, *jauna, jan, joan, jo*, que en lo general del Bascuence se pronuncian *jauna, jan, joan, jo*, inclinándose a *yauna, yan &c*» (*DT* xxxviii.or.); «A la letra *i*, baxo de la modulacion *Ya, Ye, Ja, Jo, &c.* le diéron nuestros mayores el nombre de *Iota...*» (1806:70).

5. V-i-V → V-y-V

Lehendabiziko edizioan bokale arteko *i* <i> bezala traskribatzen da, hiru bider <y>z ordezkaturik dagoela egia bada ere:

gatzaya 131, *celaya* 74, *dayen* 35 (baina *daièn* 34 (2), 123, *daiela* 9, 15, 43, 66, 72).

B-n, beti ez izan arren, oso ugaria da *y* grafemaren erabilera tesuinguru nonetan:

badaragoyozu 56, *baya* 26(4), 41, 42, 52, 64, 69... (orotara 35 agerralditan; *baia* 130, 248), *daroyot* 76, *dayogula* 114 (A106 *daiogula*), *dayogun* 183(2), 188, *dayoguntzat* 247, *dayozun* 239 (A227 *daiozun*), *doyanean* 118, 188 (A95 *doianean*), *emoyozuz* 31, *eztacarroiyola* 7, *garbaya* 22 (A18 *garbaia*), *geyago* 8, 19, 22, 28, 30, 31, 78, 82, 83, 91, 94, 117, 130, 150, 157; 158, 163, 165, 166, 168, 193, 214 (baina *geiago* 156, 166, 170, 176, 179, 209, 212, 225(2), 226, 227; A17, 39, 45, 71, 73, 78, 84, 143, 151, 156, 208, 211); *geyen* 17, 19(2), 44, 47, 63(3), 80, 82 (baina *geien* 224, A130, 55 (3)), *iya* 66, 210, 216, 224, *nayeraac* 40 (A7 *naiera*), *sayetz* 222, *celayari* 84, *mayan* 63, 180 (A55, 169 *maian*).

Grafia hutsean murgilduaz, azpimarratzekoa da aldaketaren salbuespen gehienak bukaerantz biltzen direla, batez ere *ELari* erantsitako zati berrietan (Jesus eta Mariaren nekeei buruzkoetan, alegia).

Gogotan badugu bokale arteko [j] zaharra nahiz [j] nahiz [(d)ʒ] ahoskatzen dela eta zela³¹ Bizkaieraren eremurik zabalenean, halabeharrez hautatu behar zuen Añibarrok <y>a B-ko grafi-sistima berriaren koherentzia mantendu nahi bazuen: A-ko bokale arteko <i> horiek ez zuten /i/ bokalea baina horri zegokion kontsonantea isladatzen (cf. Zabalak Kardaberatzi aurpegiatua) eta hortarako (cf. gorago) <y> zen aukeratu grafema berria.

6. V → B

Gutxienez Larramendi eta bere jarraitzaileentzat jakina zen euskarak ez zuela *v-z* adierazteko hotsik eta azken finean <v> erdaratik zetorren erdentzia bat baino ez zela euskal grafian:

V,y, latifiz ez consonante deritzana berez guchi bear du [euskarak]. Eusquerazco itcetán, orren lecuan *B,b* esateco ta escribitceco errazago ta obeago du. A. Larramendic ondo dio, Eusquerazco itzac beren jatorrizco sustraiean ez *v*, ezpada *B,b* dutela (...) eta aurrentzat iracurten ta escribitcen icasteco, Erregla au ascoc (sic) obe da (*Eusqueraren berri onac*, 24-25.or.)³².

(31) Antza denez, ahoskera honen arrastoak lehendabizikoz *Refranes y Sentenciasen* aurki ditza-kegu (cf. M^txelena 1976:176-177); bestalde, gipuzkeraz eta nafarrerazko ahoskera, Mitxelenak diosku-nez, oso hurbil dago Gaztela Zaharreko <y>-ren ahoskatzetik. Hemen erabaki ezin dugun beste arazoa da Añibarrok [(d)ʒ] ala [y] ahoskatzen zuen azterketa sakonagoa merezi bait luke.

(32) Ezin izan dut Larramendiren idatzietan *b/v*-ri buruzko aipurik ediren. Kardaberatzek dioten hau beharbada Larramendiri entzuna da, cf. *Eusqueraren berri onac* 38: «Substantivo berequico Iccnac eransi ta elcarrequin batean esatea, Eusqueraren privilegioa da, orañurrenean A. Larramendic esancidan bezala», 49 «... Aita Manueli [Larramendiri] esan izan diodan bezala».

Ez dago gure artean ikerturik *v* eta *b*-ren erabilera idazle zahar-
gan; alabaina, zabarragoren bat gora behera, badirudi hein handi ba-
tean eta Larramendirengandik aurrera bederen, Añibarrok ematen di-
gun banaketa ohizkoa zela:

Ninguna vos (sic) bascongada trae consigo V consonante, sino B:
barria, biotza, bicitza, bizcaya, zabala... Con todo, algunos escriben
con V consonante las voces que la tienen en latín o en castellano, v.g.
videa, vicitza... via, vita (GB 167.or.)³³.

Ohizkoa diogu, ezen ez orokorra: Markinako eskolakoak, esatera-
ko, ez datoz bat puntu honetan; batetik, Añibarrok aurkeztu joeratik
oso urruti kokatu behar ditugu Prai Bartolome³⁴ eta Juan Jose Mo-
gel³⁵, biongan *v* eta *b* sistimarik gabe —edo asko jota oraindik somatu
ez dugun sistimaren baten menpe³⁶—, banaketa zilegi berarekin alegia,
agertzen bait dira. Mogel zaharra, aitzitik, Añibarrok azaldu sistimari
atxikia dakusagu, bere lehendabiziko lan argitaratuan sarriago ikusten
diren salbuespen gutxirekin³⁷.

Bizkitartean, *Gramática bascongadako* banaketa izan zen A-n hartu
zuen bidea; banaketa defektiboa da nonbait: erdal antzeko hitzak *v*-re-
kin idaz daitezke:

Veronica 191(2), 192; *Calvario* 4, 12, 89, 117, 176(2), 178, 180, 188, 190,
222(2); *avisu* 58; *lavatorio* 105; *virtute* 10, 19, 32(2), 69, 72, 73; *vicio* 15,
69, 73, 76; *villau* 155, 156; *salvadu* 21, 25, 42, 53, 55, 56, 57, 64(2), 65, 69,
102, 112, 127(3), 138, 147, 167, 169; *salvatzalle* 111, 185, 203, 228; *salvaci-
ño* 20(2), 78; *vorondate* 45, 127, 130, 178, 184, 190; *devociño* 4, 46, 49, 77,
80, 130, 169, 176, 177(2), 215, 216, 229; *vide* 2, 3, 136, 143, 152, 177, 178(2),
179, 189(2), 190(2), 222 etab.; *adivide* 2; *escuvide* 225; *galvide* 186, 52,
53; *vide-baguetasun* 137; *verbaldi* 17; *verba* 8, 30, 130, 132, 148, 165, 171,
172(7), 201, 208, 216; *viztu* 2(2), 125, 152, 210, 223, 224, 232, 233; *viztuera*
40, 231; *viztugarri* 2; *vici* 1, 5, 11, 14, 15(2), 25, 40, 42, 48, 49, 83, 102, 110,
123, 127, 184, 190, 197, 204, 227, 233(2), etab.; *viciera* 8, 16, 75, 186; *vicitza*
10, 24, 31, 33, 35, 36(2), 41, 52, 58, 67, 69, 83(2), 84, 118, 184 etab.; *vici-lecu*
106, 159; *veneragarri* 83, 122, 172, 194, 210, 228; *valio* 48(2), 103, 146;
viotz (?) 38, 58, 80, 100, 105, 111, 126(2), 141, 142, 143, 152, 155, 158, 164,
165, 177, 178, 179, 195, 216(2), etab.; *viot-damu* 227; *viotz-dei* 44; *viotz-
min* 40, 115, 142; *vaneria* 36, 97, 201; *venial* 128; *vertute* 202, 232; *visi-
tea* 218; *visitatzera* 218; *Evangelio* 100(2), 101, 121(2); *servitzari* 3, 231.

(33) Adibideetan soilik *v*-dakarren arren, *envidia* edo *salvatu* bezalakoak ere oso arruntak ziren.
(34) *Dantzac*: *viguna* 42, *vegui* 55, *viarrac* 56 eta *alaveetaco* (< *alabadu*), *javoneetia* (< *jabonadu*)
harrigarriak. *Ikasikizunak* I: *garvijac* 4, *davee* 5, *alaveetan* 49, *vijotza* 51, *ervestetuteco* 55, *vide* 55,
viurtu 368, *viuiaz* 307, *alavai* 231, *vidurrian* 323; II: *viotceetan* 6, *viurtuteco* 97, *neva* 223; III: *ervest-
teti* viii, *daven* 2, *daviltzanac* 5, adib.

(35) *Eskolia* 1816: *garvitasunaren* 129, *viztu* 129, *verva* ii, *garvi* iii, *minveratuco* v, *vardin* 162.
P. Bartolomek gehixeago darabil <*v*>, *Dantzetan* batipat. Badute bi markinarrok alde interesgarri
bat: P. Bartolomek maizenik *dave*, *nevan* eta antzerakoak darabiltzan bitartean, J. J. Mogeleg be-
ti (?) *eban* (*Eskolia* 8), *dabee* (48,194), *daben* (157) *b-z* idazten ditu.

(36) Zenbait kasutan ez ote beren hizkeran [w]-a ematen zelako bokale artean? Cf. Olaetxea:
«GAVA, *Javea*, *Davena*, *Evan*, *Even*, &c. Erri ascotan esaten dira V.agaz beste batzuetan b.agaz; emen
escribidu dira V.agaz, *Eva* eta *Ave* leguez, bada alan bacoachac bere errico usura esango dau, batzuk
Gava, *Javea*, *Davena* &c. beste batzuk *Gaba*, *Jabea*, *Dabena*, &c» (167.or.).

(37) *Confesio*: *virtuteric* 41, *vorondate* 41, *escuvide* 195, baina *lenvicico*. *Peru* Abarkaren hitze-
gian (Zelaieta, aip. art.) honako hauek ikus daitezke: *vaso*, *venda*, *venta*, *ventera*, *verba*, *vereno*, *vici*,
vide, *vinagre*, *virgina*, *visita*, *viva*, *volontario*, *vorondate*. *Vizcaitar* ere gaztelarazkotik azal daiteke;
vitartean zalantzazkoa da: cf. beheerago Añibarroren *vitarteco-z*.

baina ez da beharrezkoa:

bicio 19, 41; *billau* 14, 120, 145; *salbatzalle* 96; *borondate* 10, 15, 16, 18, 61, 70, 71, 80, 102; *bide* 63, 64, 65(2), 76, 100, 126, 174 etab.; *adibide* 76, 101; *gach-bide* 22; *on-bide* 37; *galbide* 9, 26, 38, 52, 81, 118; *ceru-bide* 63; *berbataldi* 81; *berba* 7, 15, 23, 38, 39, 41(2), 69, 72, 98, 116, 119, 133(2), 135, 143, 151, 158 etab.; *biztu* 10, 11, 30, 40, 71, 120, 160, 175; *bici* 75, 102, 173; *bici-lecu* 166; *bicitza* 145; *balio* 21, 31, 84, 85, 111, 112; *balioitsu* 43, 112, 168; *biotz* 6, 8, 15, 16, 21, 79, 112, 173 etab.; *biotz-miñ* 74, 124; *serbizaria* 12.

gainera, erdal «antz» hori oso zabala da, ikusten denez, eta ez da beti erraz asmatzen ea hitz bat *v-z* doan benetan erdal kutsurik ikusten zio-telako³⁸. Agerraldien kopuru urriagatik sistimatik landa dirudien *v-z* idatzitako hitzen bat ere topa daiteke:

vildur 157 (baina *bildur* 12, 15, 23, 37, 40, 49, 56, 62, 72, 80, 93(2), 95, 140, 149, 173, 234, 155; *bildurgarri* 23, 24, 40, 59; *bildurtu* 26, 71); *garvitasun* 159 (baina *garbitasun* 63, 72, 120, 153, 164); *villa* 152 (baina *billá* 64; *billatu* 15, 125(2)); *vildots* 184 (baina *bildots* 95, 107, 117, 118, 198, 230(3)); *vere* (baina *bere* 10, 13, 16, 19, 31, 65, 148, 214 etab.); *ucavillaz* 74 (baina *ucavillaz* 117, *ucavillada* 211, *ucavillada* 199).

Sistema defektibo hau alde batera utziko da behin betikoz B-n:

Beronica 196, 197; *Calbario* 16, 99, 124, 185, 186, 188, 195(2), 213, 221, 226, 235; *birtute* 15, 37(2), 82, 176; *billau* 127, 160, 169, 170 (behin *villau* 18); *salbadu* 25, 29, 48, 62, 110, 134, 179; *salbatzalle* 105, 119, 223, 241 (baina *salvatzalle* 192); *salbaciño* 24(2); *borondate* 14, 69, 79, 90, 191; *debociño* 5, 6, 52, 56, 86, 91, 181, 185, 186(2), 228, 229, 241; *bide* 3, 59, 72(2), 83, 86, 132, 146, 186, 200 etab.; *adi-bide* 5, 109; *galbide* 13, 30, 60, 92, 125; *berbaldi* 20; *berba* 11, 12, 19, 27, 44, 84, 91, 107, 133, 147, 173, 215, 222 etab.; *biztu* 3, 34, 46, 80, 127, 131, 169, 173, 211, 236, 245; *biztuera* 45, 236, 243; *bici* 1, 9, 18, 28, 52, 84, 125, 140, 182, 214, 243 etab.; *biciera* 12, 20, 76, 85; *bicitza* 15, 20, 29, 42, 76, 121, 154, 158, 189, 207(4), 227, 247 etab.; *beneragarri* 94, 128, 215, 220; *balio* 25, 55(3), 94, 111, 120, 162; *biotz* 10, 34, 66(2), 86, 105, 113, 132(2), 158, 169(2), 199, 210, 241 etab.; *Evangeliu* 109(2) (baina *Evangeliu* 109, 128(2)).

Ordurako Kardaberatz eta Larramendiren hitzak beranduagoko hizkuntzalariek onartu eta areagoturik zeuden; Hervas, esaterako, eritzi beretsukoa bada ere, gauzak zailtzera etorri zen:

Asimismo en la lengua vascuence falta la letra *b* y la consonante *v*; y se usa un acento que podremos llamar medio entre el de la *b* y el de la *v*: y este mismo acento dura hasta ahora entre los españoles (...) y lo mismo sucede á los gascones (...). En las palabras vascuences, en los apellidos de los vascongados y en los nombres de sus países las letras *b* y *v* se usan promiscuamente á capricho: porque los

(38) Hori da *vioztzekin* gertatzen zaiguna: bai ELan eta baita lehen aipatu markinarrengan ere maiz agertzen bait da; beste horrenbeste esan daiteke *vitarteri* buruz, B12 *vitartecoric* harrigarria bada bi ediziotako agerraldi bakarra (A8, 11, 16, 18, 31, 69, 77, 80, 140, 141(2), 149, 226, 229, 236, B15, 36, 78, 91, 156(3), 164, 222, 239, 248 *bitarteco*); itxaron legez, D10 *bitartecoric* dio, isuri zaion *v* zuzenduz. Aldaketaz kanpo, markatu nahi duguna zera da: Mogelek ere Peru Abarkan *vitartean* dakarrela (127. or.), nahiz eta —gorago azaldu bezala— elkarriketa horietan *v* ez den erdal hitzetan baino agertzen. Zelaletari jarraituz behintzat, *vitartean* izango litzateke *v* daraman euskal hitz bakarra.

vascongados no las distinguen en la pronunciación, y este trabajo tienen todos los españoles; los cuales, para escribir en unas palabras españolas la *b* y en otras la *v*, según se hallan estas letras en las latinas de que se derivan, no se gobiernan, como debían, por el oído de su pronunciación, sino por la memoria; por lo que, del alfabeto de la lengua española se debían desterrar las cifras de las letras *b*, *v* y substituir una nueva, que denotase el acento medio que tiene la pronunciación española (*Catálogo de las lenguas* V, 249-250.or.).

Antza denez, ez zuen ez Espainian ez eta Euskalerrian ere jarraitailerik erdietsi honetan; ahoskatze bereizkuntza ilunetan sartu gabe, nahiago izan zen —Euskalerrian behintzat— bi letretarik bata aukeratu, horrela bikoiztasuna «hots bati adierazle bat» arauaren bitartez ezabatuaz. Besteetan bezala, Zamakolak «ikutu historikoa» ematen dio arazoari, ren aldeko eritzia sendotuaz:

Los bascos no conocían las letras C ni K, ni tampoco la V consonante, que causa hoy tanta confusión en los idiomas que la adoptaron de los latinos. En lugar de la C y de la Q usaban de la K y de la B en todo cuanto se escribe hoy con V consonante, porque la lengua de los Bascos no pronuncia sino las letras naturales (*Historia de las naciones bascas* II, 142.or.).

Astarloak ez du <v> «Aitzineko hizkuntzaren alfabetoa»n kokatzen; arazoa, dena dela, nekeza bide zen eta oso luze azaltzen du bere aukeraren arrazoiak (*Discursos filosóficos*, 135-137.or.). Ekar dezagun hona zerbait:

No hay letra mas comunmente recibida en las Naciones Europeas que la V que llaman consonante, y dirán quizá sus literatos que á lo menos nuestro alfabeto carece de esta letra y que siendo tan necesaria como que se sirve de ella para diferenciar las voces y sus signados ha de reputarse este defecto por muy esencial; pero les responderemos que el idioma primitivo ni otro que sea perfecto debe admitirla en su alfabeto. Si la V consonante diversifica las voces y sus signados hoy en los idiomas no fue así en otros tiempos. No tuvo lugar esta letra indecente hasta que los Latinos en sus gramáticos establecieron aquella decantada regla que dice: *que la u vocal pasa muchas veces a ser consonante cuando hiere á otra vocal*: desde esta época empezó a recibirse en la literatura esta nueva *u* y llegó a mudar de figura y hoy la vemos adoptada generalmente por toda la Europa.

Antes de esta época no era conocida la dicha *v* consonante en lengua alguna (...) Las voces latinas y griegas que hoy se escriben con V consonante, se escribían ántes con la U vocal (...), se grabaron anteriormente con B y sonaron *Bita*, *Bibo*; y que el único motivo que tuvieron los latinos para esta variedad fué la pobreza de su idioma, la falta de voces y la necesidad de aplicar dos ó más signados á una sola palabra.

Honekin eta gehiagorekin saiatzen da desegiten latinetiko, ustezko, eredua³⁹.

(39) Izugarria da hemen eta bestetan latinari egiten dion kontrakarra; aztertzekoa litzateke agian, zeren eta honela euskararen alde saiatzen delarik Europa osoan latinak zeukan pisua deuseztatzen, baliteke nolabait geroko garbizaletasun amorratuaren azpian izatea.

Añibarroren aldaketari gagozkiolarik, aitortu behar da badaudela kontraadibideak: hauek bi berbatara mugatzen dira, haatik⁴⁰: *Virginea* (A16 = B20; A8 = B12; A21 = B25; A27 = B31 etab.) eta *Ave*⁴¹ (A9 = B13; A10 = B14; A12 = B16 etab.); bi hitzok hutsik egin gabe *v-z* idatzirik ditugu bai B-n eta baita D-n ere. Ez dirudi, ordea, zailegi azaltzeak; gutxienez *Ave* ez dut uste inork euskal hitztat hartuko lukeenik, Añibarrok berak azaltzen digunez:

Eusquera uts garbian esan bear liteque *Agur Maria* Nafarroaco cartilla eusquerazcoan [ND-n] dagoan leguez: bada *Ave* latiñari quendua da: ta onegaiti erdeldúnac bere lecuan ifinten dabe *Jangoicoac salba zaizala Maria*. Dempora lucean icusi eztogun adisquide maite bati, adirazoteco bera icusteaz artzen dogun poza, esan daroagu, *Agur* urlia: celan zabilz aspaldian? (ME 123.or.)⁴².

Virgineari arrazoirik aurkitzea ez da horren erraz, ostera; behin behinekoago bada ere, begirune konturen batez azal daiteke edo, bestela, izen propio bezala sentitzen zuela pentsa dezakegu⁴³.

Nolanahi ere den, bide beretik dugu —oi bezala— Zabala. Pundu bakar batean bereizten dira, baina, bi idazleok: Zabala beti lehenaldiko NORK-ZER paradigmán *v-z* baliatzen da, arrazoi etimologikoengatik, agi denez⁴⁴:

Alegietan: *evazanac* 91, *nevala* 91, *nevanean* 91, *ez-tavé* 92, *even* 93, *davela* 93, *evan* 97; Ulibarriri egin gutunean: *nevala* 48(2) (baina *dabee* 48, *eztabela* 48).

7. H → Ø

Ezaguna denez, Bonapartek bere bilketa lanak egin zituen denboretarako jadanik <h> ak bere balio fonetiko guztia galdurik zuen hegoaldean —Zugarramurdi eta Alkerdi herrietan salbu— eta ordurako hasirik zegoen bere desagertpena Lapurdiko kostaldean (cf. *FHV* 204-205.or.). Ga-

(40) Lehen aipatu *villau* eta *salvatzalle* errakuntzatat baino ezin daitezke hartu; bietarik bat (*villau*) *billau* bihurtzen du D14ean, bestea oharkabea mantentzen den arren (D164). Gogotan izatekoak dira Blecuaeren honako hitzok: «Problema distinto plantean las reediciones corregidas por el autor. Habitualmente estas correcciones se llevan a cabo sobre un ejemplar impreso que no siempre es el de la primera impresión y, aun cuando lo fuera, no hay edición exenta de errores (...) En todos estos casos el editor del texto crítico se encontrará, pues, con una serie de errores o de cambios no de autor que, sin embargo, han sido admitidos por él» (1983:190).

(41) Baita agerraldi bakarrean (A3=B13) *Averi* lotua dagoen (cf. *VB* «SALVE, lo mismo que *Ave*: c. *agur*») *Salvea* ere.

(42) Cf. *VB* «*Ave-Maria*: c. *Agur-Maria*» eta *Mistoco canta santuac*: «*Salve Virgen Pura* eusqueraz. 1. *Agur Virginia* garbia, *agur Virginia* ta *Ama*, *agur Virginia* ederra, *agur gure Erreguiña*» (23.or.).

(43) Susmo honen aurka *v>b* aldaketaren adibideen artean aipatu *Beronica* eta *Calbario* badoaz ere, alde ekar dezakegu *GG-esk-eko* jokaera: 202. orritik aurrera *b v-ren* tokia hartzen hasten den arren, *David* 252, 266, 315; *Vespasiano* 233; *Livio* 244; *Calvario* 253; *Venus* 254, 274; *Virginia* 257, 258 etab.

(44) Arrazoiok bide honetatik susma daitezke: Zabalarentzat aditz trinkoak eratzeko balio duen erroa aditzaren partiziotik —azken letra eta hasierako *y-a* (horrelakorik balitz) kenduaz— lortzen da; baina adizkian txertatzerakoan euskarak hasierako *e-a* bilakatzen du, nahiz eta zenbaitetan *e-a* mantendu den (cf. 59-60.or.); horregatik *doi*, *dozu*... formen azpian datzana *d-au-t...* litzateke, *dau*-ren eredura (cf. «La *ó* de los artículos es originalmente *au*» 6.or.); halaber, *nabe*, *dabe*, *neban* eta hone-lakoen azpian *n-au-e*, *d-au-e*, *n-eu-an...* leudeke: «Del participio *euki* toma para radical de tensos perfectos *au ó eu* (...). Yo usaré por más común de *au* para los artículos puros, y de *tu* [sic, *eu*-ren ordez] para los de recipiente, y en los que la *au* suele pronunciarse o la escribiré con esta letra, notada con su capulla [ó] que indique su equivalencia» (60-61.or.). Ez dirudi, beraz, Zabalarengan Olatxeak deskribatu ahoskatzea (ik. 56.oharra) isladatzen denik. Bestalde, arrazoi hauexengatik Azkuek ere bere *Euskal Izkindean* laguntzailearen formak *-uz* idatziz zituen (*neuan* etab.); cf. Laka 1986: § 2.4.3.1.

raian garaikoa, XVIII-XIX. mendeetan ere *h*-aren alferrikotasunak biziki kezkatu zituen hegoaldeko idazleak; Larramendik, debekatu bagarik, hitz hoskide batzu bereizteko proposatu zuen, alde batetik:

La hache ò aspiración está muy en uso en Labort, Baxa Navarra y Zuberoa, assi en lo hablado como en lo escrito, pero no en los dialectos de España, como ya lo tengo dicho: y aunque no se aspirasse la hache me inclinaria á que se escribiesen con ella muchas voces como en Francia, para distinción del significado. Pongo exemplo: *ori ori ori* parece una voz y son tres distintas, que significa *toma esso amarillo* y se debieran distinguir assi: *óri ori hori*; porque *óri* «toma» tienen el acento en la *ó* y decimos también *orizu*; *orí* «amarillo» en la *í*; y *horí* «esso» también en la *í* pero tuviera distinción en la *h* con que se escriben y pronuncian essa voz en Labort, aunque nunca es gutural esta aspiración como lo es en Andalucía. Lo mismo digo de *hurá* «aquél», *urá* «agua», *haria* «carnero», *aria* «hilo», *haur* «este», que nosotros decimos *au*, y *aur aurra* «niño» y assi de otras muchas voces. Pero en esto tampoco me desagrada la indiferencia y assi, escribiré unas voces de un modo y otras de otro (DT xxxiii; ik. Cor. 296 ere)

eta bestetik erabat errespetatu zuen ahoskeran oinarrituriko iparraldekoen usadioa:

Las voces aspiradas apenas tienen lugar en los Bascongados de España, aun las que en lo escrito llevan la *h* ó la aspiración: pero tienenle en los de Francia, donde es muy frecuente. En esto cada Provincia guarde su estilo, como en el tonillo particular de la voz (*El imposible vencido* 337-338.or.).

Larramendiren ikuspuntu zabala ahantzita, Kardaberatzek *h*-a euskaratik —axola zitzaion *bere euskaratik*— herbestetu nahi zuen, bide batez hasperenketaren aurka gogor mintzo zelarik:

Achea letra dan edo ez, Autoreen artean eztabaida andiac dira. Naiz letra, naiz aspiracioa dela, edo beemenciaz soñu gogorra ematen duena, emen gure Eusqueraan ta Bizcaian Ache ori alfarricaco edo servitcen ezduen gauza da. H ori izquetan batzuec Ge, besteac Jota eguitendute. Guc orrelaco aspiracio begemente edo behementeric usatcen ezdegu. Abraham esateco, Abrajan diote. Quen ortic: gure Eusquera suave eztizcoarenzat soñu ori ezta (*Eusqueraren berri onac* 23.or.).

Eritzi berekoa zen Mogel, Kardaberatzek esanikoaz gain Larramendiren proposamenari aurre egiteko arrazoiak ematean:

Sobre la *h*, hay variedad de opiniones. El P. Cardaveras (sic) sostiene, que en el bascuence es letra inútil. Larramendi, que puede usarse de ella alguna vez, para distinguir las voces equívocas. No es esta á mi ver razón suficiente, cuando en la pronunciación no se distinguen tales voces equívocas. La buena escritura debe conformarse con la pronunciación. Los bascongados y franceses llenan de esta letra *h* todas sus obras, y depende de que cortan de otra manera que nosotros muchas voces. Es pronunciación ingrata, torpe á nuestros oídos (*Peru Abarka* 11.or.)^{44 bis}.

(44 bis) *Peru* Abarcaren beste pasarte batean berrartzen du Mogelek gaia: Peruk Maisu Juani

Teorikoki onetsia edo gaitzetsia izanik ere, Añibarroren garaian oraindik sarri asko erabiltzen zen, batipat erdaratik mailebatutako *h*-dun hitzetan, berak A-n eta Mogel biek beren idatzietan erakusten digutenez⁴⁵. Nolanahi den, han ere urri darabil Añibarrok *h*-a; bigarren edizioan, oster, ia ezabatzen du, GBn esandakoari («La letra aspirada H no hace falta en el bascuence, sino quando entra en composición de *cha, che, chi, cho, chu*, v.g. *emenche, anche, orche*, etc.» 167.or.⁴⁶) jarraituaz:

A34 *abitu* : B39 *abitu*; A91, 120, 216 *hereje* : B101, 127, 229 *ereje*; A92(2), 93(2), 211 *hortu* (baina 220, 221 *ortu*) : B101(2), 102(2), 151, 212, 234(2) *ortu*; A89 *hostia* (baina 104, 111(2), 113(3), 116, 171, 174 *ostia*) : B99, 112, 118(2), 120(3), 123, 124, 184, 222 *ostia*; A79, 82, 129, 132, 134 *hume* (baina 135 *ume*, 209 *omezurtze*) : B89, 140(2), 147, 148 *ume*, 210 *omezurtza*; A46, 97, 166, 178, 184, 201 *humil(l)* : B178, 186, 191 *umil*; A11, 14, 49, 94, 107, 181, 198, 227 *humiltasun* : B15, 18, 82, 179, 202(2), 239 *umiltasun* (azken hontan ematen da kontraexenplu bakarra: B54 *humiltasuna*).

Markinarren artean, P. Bartolome da *h*-a erabat kendu duen idazle bakarra; ezin izan dut, begirada arin batez, bederen, *h*-aren arrasturik aurkitu, ez Dantzetan (*onestidaderic* 50, 127; *aciendia* 39, *umiai* 42; *abitubac* 167; *onestidadia* 50, 54, 156, 157, *ondrauba* 51) ez eta Ikasikizunetan ere (I: *Ervas*⁴⁷ IX; *ondria* 65, *ostijagaz* 166; II: *ondrauba* 3; *onestidadiaren* 5, 6; III: *abitubac* 7; *umiac* 321; *Erege* 322; *onestidadia* 337, 338).

8. Bustidurak

Oro har, badirudi bigarren edizioan bustidura grafiak berariaz gutxitzen direla. Hori da, hain zuzen, Mitxelenak Añibarroren garaikide birengan —P. Bartolome eta Juan Antonio Mogelengan— aurkitzen zue-na, bataren erabilera harrigarria⁴⁸ eta bestearen zalantzak ikusirik:

Se hace duro creer que este «descuido» en indicar por escrito un rasgo de la nasal que sin duda estaba presente en la pronunciación del vizcaíno oriental de Eibar-Marquina sea casual si se tiene en cuenta sobre todo que escribir *n* en tales casos parece ser la regla en fray

Joanis pranzesa, eta bere mintzaira, aurkezten dionean, hain zuzen; Maisu Juanek, ulertu ezinik, honela diotsa bere lagunari: «Celan ori, ituaren itoz, ta arin esan biarraz, ta *arnasa ois batzuben artian badino guztia?»* (158.or.).

(45) *Peru Abarkan* baigorritarrari dagozkionez gain (*haraguiaren* 158, *haunzchumeac* 169, *heriotze-co* 157, *hilen* 158, *huyqui* 172), honako hauek aurki daitezke Zelaietaren «*Peru Abarca*-ren hiztegia»-n (ASJU XII-XIII (1978-79), 149.or.; ohar bedi [cf. Mitxelena 1978-79:208] Zelaietak ez duela bere hiztegian liburuaren azken zatia sartzen): *hebreoiarrac* 186, *herege* (?), *heridac* (Peruren ahotan) 63, *heridu* 48, *honraubac* 73, *humanua* 84, baina *idalguija* (Peruk) 51, *onrada* (M. Juanek) 54, *onrau* (Peruk) 185. Era berean, *Confesio* onean *heregia* 5, *heregiaco* 5, *hostiaren* 194 bezalakoan aldamenean —ez dakit zein heinetan— *onraco* 203, *ostia* 203, 204(3), 205(2). Oraindik *h*-ari atxikiagoa agertzen zaigu bere iloba Juan Jose: *Eskolia* 1816 *honesta* 2, *honra* 68, *Heremubetaco* 165, *honrragarria* 195, *humildadian* 165, *Historijaco* 139; *Eskolia* 1845 *honestidade* 189, *herenciaja* 190, *Heremubetaco* 166; 82 *Ipoctitari* kontra jar dakiok, esaterako, 1816ko *Ermita* 139 : 1845ko *Hermita* aldaketa interesgarria.

(46) Kardaberatzek ere gauza bera zioen *Eusqueraren berri onetan*: «*Cha, che, chi, cho, chu*, *Eusquerac* chit ascotan du: ta onetanche bai Achea ondo datorrela» (23.or.).

(47) Añibarrok, aldiz, *Herbas* (B8) dakar.

(48) *Dantzak* 3 *baino*, adibidez, ez da sekula zilegi Añibarroren usodioan, non *baña* (B-n *baya*, cf. 5.atala) eta *baño* (hala nola *eguño* A37, 47, 50, 163, 192, B54, 175, 226) <ñ>z idazten bait dira.

Bartolomé (...). La explicación del hecho puede acaso buscarse a lo largo de la línea siguiente. La palatalización en tales casos era «asémica» —creo que Azkue empleó este término, pero puedo equivocarme—, y puramente contextual (...) y todo rasgo cuya realización puede ser confiada con toda tranquilidad al automatismo del hablante (o del lector), no necesita en rigor ser indicado (1978-79:212).

Mitxelenak garaiko idazleon idazkeratik atera duen lege hau ia hitzez hitz irakur dezakegu denbora bereko teoriko ezagun baten idazkietan:

La anteposición ó posposición de la vocal *i* á la *n* dan en la composición la pronunciación equivalente a *ñ* en los dialectos en que existe, como *oina* por *oña*, el pie, *gania* ó *gaina* por *gaña*, lo que está encima (Erro 1806:77)⁴⁹.

Sudurkari honi dagokionez, A-ko <iñV> ia bakarraren alboan B-n bai <iñV>, bai <inV> ditugu:

— <iñV>: A3 *alegiña* = B5, 48, 129, 133, 134, 137, 141, 143, 145(2), 153, 155, 162, 224; A232 *bardiñak* = B244; A156 *baziñoan* = B170;

— <iñV> + <inV>: A46, 129, 177(2), 215 *déboziño* = B6, 186(2), 228, 229, 241 (baina B52 *debozino*); A141, 143 *egiña* = B143, A128, 133 *egiñaz*, A16, 69 *eginena* = B6, A12, 42, 47, 84, 213 *eginik* = B28 (baina B20, 79, 83, 145(2), 158, 189 *egina*, B144 *eginagaz*, B5, 123, 162, 84, 50 *eginak*, B134 *eginaren* (=A74) B79, 122, 130 *eginen* (=A115), B21 *eginenetan*, B24 *eginenik*, B5, 16, 34, 53, 81, 11, 116, 171, 173(2), 189, 205, 213, 210, 218, 220, 221, 224, 226, 236 *eginik* (=A24, 30, 38, 47, 72, 172, 178, 205, 209), B10, 21, 47, 50, 65, 94, 124, 155, 189 *eginiko* (=A6, 18, 44, 133, 139, 157); A7, 21, 69, 79, 82, 84, 103, 168, 219 *eskiñi* = B11, 25, 79, 90, 118, 120, 117, 179(2), 180(2), (baina B111(2), 112(2), 128, 180, 187, 232 *eskini* = A90, 122); A1, 4, 5, 20, 82, 123 *zeregiña* = B1, 9 (baina B40, 129(2), *zeregina*);

— <inV>: *atsegiña* A27, baina, B57 (eta A50) *atsegina*; A8, 16, 21, 27(2), 50, 51, 52, 53, 60, 68, 72, 161, 173, 177, 203, 205, 214, 220, 223, 224, 236 etab. *Birjiña* : B12, 25, 31, 43, 58, 60, 62, 68, 110, 176, 208, 210, 231, 234, 236, 244 etab. *Birjina*; A8, 141, 187, 209, 226, 229(7), 230 *erregiña* : B12, 156, 194, 208, 239, 241, 242(7) *erregina*; A21 *ileziñau* : B16 *il ezina*; A128 *eragiña* : B19, 45, 76, 136, 138(2), 144, 174, 192 *eragina*; A67, 164, 167, 178 *erexegiña* : B75, 170 (eta A50, 156) *erexegina*; A218 *ginñan* : B232 *ginean*; A7, 186 *ziñaidezan* : B12 *zinaidazan*.

Hitz bukaerako *-iñ* oso gutxitan dakusagu A-n (A12 *ileziñ*; A41 *atsegiñ* (baino A66 *atsegin*); B-n ordea behin ere ez⁵⁰.

(49) Gogora bedi Larramendik aterabide bera proposatzen ziola /s/-ren korapiloari.

(50) Cf. B28 *il-egin*, B56, 61, 65, 75, 76, 205(2) *atsegin*. Bestelakoa da *oñ*-en kasua: A88, 92, 105, 203, 204 *oñak* = B98, 101, 205, 215; baina B48, 228 *oñ* vs. B209 *oiñ*; berdintsu B58 *usaña* baina B70 *usaiñ* eta are 223 *usaintsuakaz* (=A22). Inoiz, bestalde, A-ko *in/iñ* zalantzaren ordez <iñ> dugu, B-n: A130 *arraiñaz* / B138 *arraña*; A135, 184, B59, *edozein* / B152 (=D129) *edozeñeri*; honekin batera, aldiz, kontrakoa ere ikus dezakegu: A162 *zeñentzat* : B174 *zeinentzat*; A123 *zeñen* : B129, 165, 222, 223 (eta baita A102, 150 ere) *zeinen*. Ikusitakoaren arabera, sistima berrian <in> edo <fi> hutsa aski dira bustidura adierazteko, <iñ> baztertuxeak nolabait informazio gehiegi ematen zuelarik bokale ondoko testuinguruetan. Azkenik, markatzekoa da behin behintzat bustidura grafia ezberdinak esanahia bereizteko ere erabiltzen dituela B-n: «mihia» A41, 60, 109, 158, 171 *miñ* / «mina» A104, 115 *miñ*; 31, 74 *miña*; 25, 40, 124, 142, 145, 167 *min*; 179, 209 *minak*. B-n, ordea, «mihia» 143 *miñ*, 173 *miña*; 178, 181 *miña*; 47, 68 *miñagaz*; 225 *miñik* / «mina» 204, 208, 219, 221 *min*; 188, 206 *minak*; 205, 226, 233 *minez*.

Albokariekin ere, A-n bokale artean <(i)ll> nagusi bada, <il> dugu grafiarik normalena B-n:

A8, B246 *dedilla* : B12, 13, 49, 190 *dedila*; A43, 181 *erabilli* : B18, 48, 49, 50, 53, 112, 133, 134, 189, 212, 217, 218, 223, 230 *erabili*; A8, 82, 165 *ibillera* : B13, 93, 177, *ibilera*; A99 *illuntza* : B10, 108 *iluntza*; A64(2), 92, 171, B92 *ibilli* : B56, 73, 88, 101, 139, 146(3), 147, 151, 154, 152, 205 *ibili*; A38 *eztidilla* : B43 *eztedila*; A13, 150, 189, 190, 203, 205(2), 206, 207(2), B165 *illik* : B17, 34, 207, 208, 210 *ilik*; A33, 114, 119, 160, 164, 207, 209(2) *illa* : B38, 79, 121, 126, 208(2), 222, 244 *ila*; A14, 19, 20, 69(2), 75, 77(3), 110 *ille* : B17, 22, 24, 76, 85, 87(3), 117 *ile*; A23 *nadilla* : B27 *nadila*;

-ll eta -llK ere askoz ugariagoak dira A-n B-n baino:

A34 *ill-janzi* : B39 *il yantzi*; A22(3), 28, 77, 102, 144, 167, 189, 205(2), 233(2) *ill* : A6(2), 40, 45, 48, 222, B46, 52, 55, 100, 110, 143, 157, 173, 179, 182, 193, 207, 212, 216, 244, 245(2) *etab. il*; A160 *illgo* : A6, 22, 142, 143, B10, 26, 157, 159, 195, 215, 220 *ilgo*; A116, 174 *illte* : B33, 233, 235 *ilte*; A206 *illtzara* : B207 *iltzara*; A183 *illtera* : A87, 180, B95, 188, 190, 194, 220, 224, 225 *iltera*; A111, 115, 204 *illtzan* : A89, 171, B110, 206 *iltzan*; A91, 146 *ongill*; A46, 166, 201 *humill* : A97, 178, B178, 186, 191 (*h*)*umil*;

9. Azentua

A edizioaren bereizgarrien artean azentuak markatzea sartzen da: ez hitz guztietan, baina nahiko ugari agertzen da liburuaren lehendabiziko zatian; 100. orrirantz urritzen doa, alabaina; 114-115. orrialdeetan lehengo maiztasunera bihurtzen den arren, handik aurrera ez dugu bakanen bat baino aurkituko: hots, oro har 116. orritik bukaeraino ez dago azenturik.

Desagerpen honen azalpenik ez dugu, ez eta ELaren eskuizkriburik erabakitzeko, adibidez, ea egileak berak horrela jokatu zuen ala arazo teknikoek eragotzi zuten aurrerantzean markatzea. Añibarroren gainerako idazlanen eskuizkribuetan begiraturik, geroagoko dirudien *Nekea arinduriken* azentua A-ko lehendabiziko zatiaren antzera dakusagu obra osoan zehar. *Geroko geroaren* itzulpenean eta *Misionari Euskaldunean*, aldiz, askozaz urriagoa da. Ez da inon, dena den, edizio horretan bezalako bapateko desagerpenik.

Azentuaren lekuari dagokionez, badirudi lehendabizikoz Larramendik eta gero Añibarrok berak GBko «Acentos» (168-169.or.) atalean bilduriko azentu-sistema goitik behera jarraitzen dela ELan; ikus ditza-gun adibide apur batzu:

«... de los nombres sin sus artículos, sea regla cierta, que todos ellos tienen el acento en la última» (*El imposible vencido* 350.or.): *adibidé* 75; *adimentú* 15; *adú* 51, 52; *aitá* 43, 63, 66; *aldé* 73; *amá* 77, 84; *ondrá* 61; *anguerú* 9, 18, 46; *ardurá* 25, 34; *arerió* 81. «...del nombre declinado, ó tomado con su artículo, como éste es subjuntivo o pospuesto, parece tan del nombre que suena como si fuera parte del. Pues por esto passa el acento del nombre al artículo en singular: y la regla

universal es que se acentúa la última» (id. 351.or.): *adimentuá* 45; *ardureá* 79; *arimeá* 12, 20, 21, 32, 40, 48, 69; *arnaseá* 27; *arrotasuná* 18; *astidá* 60, 79; *ateá* 55. «Si el nombre está en plural, el acento es suyo y no del artículo, y está en la última syllaba del nombre, tenga el artículo el incremento que quisiere» (id. 351-2.or.): *adibidéac* 76; *anguerúac* 85, 97; *asmúac* 10.

Berez, azentuak zentzu handia bide zeukan bere eritzian, zenbait zalantzazko kontutan bereizgarri gerta bait zitekeen, Larramendik *h*-a zela eta erakutsi zuenez (cf. 7.atala):

Hai nombres que no se pueden distinguir si son singular o plural sino es por el acento: y por eso es mui necesario éste para la construcción bascongada (GB 168.or.).

Teoriko bezala hauxe dioen arren, B-n azentu marka guztiak desgertzen dira, gutxi batzu —eta ez esanguratsuenak— salbu:

A1, B1 *cristiñauá*; B12 *lar-beré*; B16, 59 *beinberé*; B5, 21, 136, 148(2) *beré*; B1a, 21 *ce*

eta tankera honetakoak; huskeria hauetaz gain, B-n azentuak zeregin bakar bat dauka: bertsoetako pundua adieraztea, alegia.

10. Ondorio gisa

Begibistan da dagoeneko *Esku-liburuaren* grafi aldaketen ikerketan aurreko, atzeko eta inguruko beste askorenek lagundu behar izan dutela, nahiz eta zitezkeenetarik bat baino gehiago zintzilik gelditu bide zai-gun, gure ezin-iritsia edota itsumendia gaudituko dutenen zai. Nola-nahi ere, Añibarroren jokaeren azalbeharrak Larramendiren idazlanetarik ibiltzera eta are aspalditik euskaldunen begietarik urrun, ia zigorpean, dautzan Astarloa, Erro eta Zamakolaren liburuak irakurtzera eramán gaituenez gero, aukera profita dezakegu gure hainbat aurreko-rentzat «iluntasunen mendea» izan zen garai hartan barrena argi bizi-rik ez baina agian izpiren bat bizteko. Zeren eta Añibarroz —eta Zabalaz berebat— esan daitekeenaren zatirik handiena, garrantzitsuena behar-bada, euskalari haiek eginetatik eta haiekin sortu girotik bait datorki-gu: ez gaude jada begiak itxita idazteari ekiten dion horietako baten aurrean; gure frantziskotarrok beren garaiko gizonak dira, esan ohi den legez, ikusmira komentutik at dutelarik, misioaldietan eta irakur-keta jorietan, hizkuntz erizpide eta ekintzetan.

Grafiaren azterketan zehar, lehen eta behin, Añibarro Larramendi eta Astarloaren aurrerapenak lotzen jakin zuena bezala ageri da; larramenditartasunean iminirik galdu gabe —berarentzat *Maisua* zen eta—, sasoiak etorri eta joan, bazen mende erdi luzea andoaindarraren azken liburua argitara zenetik. Euskara langai zein lan-gai zuen bat ezin zitekeen, bada, hartan gelditu eta Añibarrok bere kasa, bestean oinarri harturik, gramatika eta hiztegia ontzen ditu etengabe, Larramendik utzi hutsuneak bete nahian.

Grafiari dagokionez aipatu beharrekoa da *Gramática bascongadan* —«Pronunciación» deritzan atalean (167-168.or.)— orduko grafi-erizpi-deak biltzen dituela, zeintzuk —nola bestela?— agerriki Larramendiren eta Kardaberatzen erakutsietarik atereak diren, batarenetarik bestea-renetarik baino areago. Aztarna guztiek agertzen digute ezen Larramendiren *El Imposible vencidoko* gai bereko atala hartu zuela gidari, hango berriei Kardaberatzenak erantsiz. Aski da hasierako ahapaldia ekar dezagun:

La pronunciación de la lengua bascongada es generalmente dulce, suave, graciosa, sin aspereza ni violencia alguna. Escrivese como se habla; y por eso para ambas cosas de pronunciación y ortografía y modo de escribir se tendrán presentes las reglas siguientes (167.or.).

Larramendik honela zioen:

La pronunicación del Bascuence es generalmente muy dulce y graciosa, sin aspereza ni violencia alguna. Escrivese como se habla y quando se habla, se escribe con facilidad, como ya está ponderado en la Demonstración previa (337.or.).

Handik aurrera besteak esana laburtu du maiz, baina inoiz xehetasunen batean bere iturria baino gehiago luzatu da eta Kardaberatzen iruzkinak K, V, Q eta hasierako R-ari buruz ere bereganatu ditu moldaturik; gipuzkoarren idazlanetan zetorren TT letrazkoa kendu eta «UI» ataltxoak markinarren idazkera bereziak behartua sartu du, hala nola bizkaitar tradizioan —bera barne— erabili ohi zen SS-a ere.

Honek adierazten digu, lehenik, XVIII. mendetik hurrengoaren hasierara arte idazleen artean arazo beretsuek iraun zutela; baita hauei ematen zizkieten konponbideak ere ezer gutxi aldatuak zeudela.

Erakutsirik gelditu da lan honetan zehar 1802ko edizioan Añibarro tradiziozko garaian (gogora hasierako zatiketa) sartuta dagoela, Larramendik zabaldu pare bat usadio (*b/v* banaketa, *tz-ts*) erantsita bada ere. Oraindik, bada, «larramenditarrago» izan zitekeen, baldin Larramendik asmatu <is> digrafoa erabiltzera abiatu bazen, *h*-a hitz homofonoak bereizteko egokitu edo (Kardaberatzek nahiago izan zuen bide-tik) euskaratik kanpo utzi bazuen; azkenik, mailebuak behin betikoz euskal hitzizat bataiatzen bazituen, hitz jatorretarik urruntzen zituen *v*-a *b* bihurtuz.

Gure susmoak egia badira (cf. Urgell 1987) holako zerbait egitera deliberatu zen 1808 inguruan (*Misionari euskalduna* datajartzaile hartuta), zeren eta 1802-1821 tartean kokatu ditugun idatzietan bapateko ez den aldaketa ttiki bat ikusten hasten bait da Añibarroren grafian: orduko eskuizkribuak gaineratik zuzendurik daude tarteka, eta *v*-ak *b*-z estalirik ikus ditzakegu, hala nola *h*-ak arras gutxiturik; soilik <is> ez zen bere egitasmu berri honetan sartu; esan bezala, <ss> eta <x>aren artean betetzen du horren lekua, lehen bezala baina agian sistimatasun gehiagorekin.

Halere, ez dakigu —eta jakingarria da— Añibarro honetan aitzindari den ala beste larramenditarren gisan dabilen; badirudi, ordea, ez dagoela Larramendik proposatutakoari hain ondo lotzen zaionik, maisuak ateak aski zabalik utzi bait zituen, erizpideak —ezen ez aginduak— eskeiniatz. Agintzera etorri nahi izan zuena Kardaberatz dugu; alabaina, eredurik hoberena norberak egiten duena izaki, bere ospe guztiak ez zion grafian eskolarik sortzeko balio; Larramendiren atzetik eraiki zen grafi-sistema, anitz pundutan egongaitz eta istilutsu izanda ere, nahiko izan zutenek nekez jarrai ziezaioketen bere maisuaren bideak ezeze bereak ere jarraitzen ez zekien bati.

Dena den, Añibarrori, idazketa eta zuzenketa lan horretan ziharduela, Zabala albora eta euskalari berrien idatziak eskuetara iritsi zitzaizkion; lehendabizikoa 1815. urtean eta besteak 1803 ondotik, urte honetan argitaratzen bait da lehenengoa, Astarloaren *Apologia*. Zabala aurretiaz Astarloaz zaletua zenez gero, suposa daiteke berak sartu zuela Añibarro euskalaritzaren bide berri horietan, *Apologiaren* aitzindari zitekeen baina azkenean ezgaraiko fruitu bezala agertu zen *Discursos* begibistan izateko irrikia kutsatu bide ziola bere lankideari. Ezin gaitzke geratu, baina, gramatika itzel hori irakurriez gero Añibarro eta Zabalaren idazkerarekin gerta zitekeenaz gogoetak egiten.

Itxadon arren, bazegoen zereginik soberan, gramatika arloan bereziki, langile prestu hauentzat; Zabalak, Astarloarenaz idorotzerik izan zuen guztia bilduz, bere *Verbo regular bascongadoari* ekin zion, Añibarrok *Gramática bascongadan* egin ahozko aditzaren deskribaketaren ondorio gisa eta kultur hizkuntza guztietan bezala paradigma (ustez) hoberenak, idatziz erabili behar direnak hautatuz, azalduz eta adibidez hornituz.

Ez zen hainbestekoa grafia kontuetan pairatu behar izan zuten hutsunea, Astarloaren berri eskasen ondoren Errok eman bait zien oinbide nahikoa ikasteko. Fernando VII eta Carlos María Isidroren laguntzaile (eta Done Luisen Ehun Mila Semeen *cicerone*) izan zen politikoa hark kultur gauzetan ere aritzeko astia eta gogoia erakutsi zuen; garaiko beste askoren modura, nonnahi agertzen ari ziren aitzineko txanpon eta harrietako izkribuak miatzeari eman zitzaion eta, guztiok dakigunez, ez lehendabizikoz ez azkenekoz baina bai bestek baino oihartzun gehixeago lortuaz, euskaraz baliatu zen haien izkutuak azaltzeko.

«Soy hombre en quien es herencia el errar» zioen berak era ederean, eta geroko ikerketek bere ideiak banan banan deuseztatu ondoren erratutzat gogoratzen da, doi doi, idazle trebe hau; baina bere jakibidetik atera daitezkeen ikasbideak (norbaitek oraindik zerbait atera nahiko balu...) albo batera lagata, jar gaitezen orduko beste euskaldun baten tokian. Zabalarenean esaterako. Astarloari eskeintzen dizkion laudorioek ez gaituzte okertu behar, ez bait zen A. Mateo inprimaturik irakur zezakeen guztia sinisterra emana, kritikoa zorrotza baizik usu; Errori buruz, zehazkiago, eritzi zuhur hau ematen du: «obra elegante,

no sé si sólida» (*Noticia* 16. or.). Ez zen nor sentitzen, antza denez, aitzineko espainolen idatzietako zeinu bitxien mezua ondo asmatua ote zegoen erabakitzeke; baina, idazkera zaharrean irakur zitekeena gora behera, bazen Erroren aurkientzetarik ikasgai franko: Astarloak *Apologian* erdizka baino kontaktzen ez zuena, hain zuzen. Aztertu gabe egon arren, erabili esapideez badirudi garbiro edozeinek —are gehiago astarloar batek— lot zezakeela zuzenean Erroren saioaren zati handia Astarloak euskal letren, hotsen eta silaben esanahiez idatzia zuenarekin; hain garbiro non pentsa bait zezakeen Erroren lumatik zantzu batzu bederen erdiesten ari zela; ez bedi ahaztu Zamakola eta Erro izan zirela Astarloak utzi bere idazlanen gordetzaille, argitaratzeko baldintzapean, bide batez⁵¹.

Beraz, Erroren idatzien eta Zamakolaren noizbehinkako aipamenei esker, bi frantziskotarrek euskal grafia argi berriz ikusterik izan zuten; eta, honen ondorioz, sekula inork erabiligabeko sistema berria asmatu zuten, elkar lanean apika. Sistema hori bera da *Esku-liburuaren* bigarren ediziotik aurrera eta Zabalaren obra guztietan dakusguna⁵². Añibarro-Zabala grafi-sistema berriaren osagaiak —arazogabeak landa utzirik— hauexek dira:

- 1) *C* (+*a,o,u*=/k/; +*e,i*=/s/), *Z* (+*a,o,u*=/s/; azken hau *e,i* testuingurura zabal daiteke, baina analogiaz (*gauza-gauzetan*, *ezta-be-ezeban* bezalakoetan) gehienbat.
- 2) *K* (+*e,i*=/k/).
- 3) *CH* (beti /ç/, sekula ez /k/, nahiz eta ordura arte ohizkoa izan LS 71 *Christiñauac*, 94 *Christo* legezkoetan).
- 4) *F* (Mogelen aurka).
- 5) *G* (+*a,o,u*=/g/; +*e,i*=/x/ eta ez da *J*-rik), *GU* (+*e,i*=/g/).
- 6) *H,J,QU,V* eta *X* desagertzen dira.
- 7) *IL* nagusi /j/ irudikatzeke.
- 8) *IN* /ɲ/ irudikatzeke; *Ñ* ere erabil daiteke, baina ez *IN̄*.
- 9) *NB,NP*.
- 10) *SH* = /š/.
- 11) *TS,TZ* Larramendiren erara, baita *n,r,l* ondoan ere (cf. Urgell 1986).
- 12) *Y* = /j/; grafema bera *V-i-V* adierazteko.
- 13) Azenturik ez.

Aldaketaren norabidea, bistan da, euskararen izaera fonetikoari zegokion nortasun grafikoa ematea izan zen; hala behar ere literatur hiz-

(51) Cf. Daranatz 1909:382.

(52) Guztietan delako, hain zuzen, nekez saia gaitzke zitekeen garapenaren bidez datatzen, Añibarrorenekin egin bezala (cf. Urgell 1987) Zabalarenak ere, gehientsuan datagabe izan arren; data ziuarra duten bakarrak sermoitegiko gutxi batzu dira, guztiak —eta hau garrantzitsua da— *Esku-liburuaren* bigarren edizioa baino beranduagoak (cf. 16.oharra). Alegiei buruz ezertxo ere ez dakigun bitartean, *Verbo regular bascongadoz* antzeman dezakegunak ez bide du balio handirik, hainbat urtetan zehar idatzia bait da (cf. VRB i-ii.or.). Honetaz gehiago jakin artean, grafi-sistema biek elkarrekin asmatua dela mantendu behar da, ene ustez.

kuntza izango bada, erans dezakegu Zabala eta Añibarroren asmoak oker ulertzeko bildurrik gabe. Baina erdaratik zetozen erdentzia bi-koitz baliogabeok eta beste zenbait, kontrajar diezaigukete, erdaraz ere —edo batez ere— eztabaidan zeuden; solik *Academiaren* jarrera noiz berrizaleak, noiz zaharzialeak salbatu zituen, *v*, *h*-a eta *b*, *p* aurrean *m* idazteko ohitura, /kw/ balioko *qu*-ak eta /ʃ/ zaharraren arrastoa zen *x*-a arbuiatuak izan ziren bitartean; hots, Añibarro-Zabala grafi-sistema hein handian Espainian eta gaztelerarentzat egin ziren hobekuntza proposamenen isladapen ttipi, berantkor eta, batez ere, isolatua baino ez litzateke; azken finean, inork ez die bioi jarraitzailerik ezagutzen, tamalez 1845 inguruan literatur bizkaierazko tradizioa (markinarra zein arraterra) eten bait zen. Mende bukaera heldu behar benetazko grafi-esku-liburuak eta beharrezko zen indarra ager zitezten.

Baliteke, baina ez dut uste⁵³. Alderantziz, ene aburuz, gazteleraren grafi-sistimarekiko zilbor-hestea ez zen XIX. mendearen bukaeran apurru, hasieran baizik, euskalariak aldamenean zuten literatur hizkuntzan eztabaidatzen ari ziren arazoak (euskararenak ere, erdentziaz) eta eztabaidon edukiak bereganatu, bere kasa eztabaidatu eta hautapenak egin zituztenean eta, inoiz bada, Añibarrok eta Zabalak hautapen horiek eta beste idatziz jartzen ausartu zirenean⁵⁴.

(53) 1845tik aurrera gertatua, gutxienez 1880 arte, ezezagun samar da oraindik; ondorengo bera ere ez dago askoz ikertuagoa. Horregatik, gaur egun ez da batere erraz loturarik idorotzen; halere, han hemen ausnartutako zantzu batzuk izan badirela esatera makurtzen gaituzte: adibidez, *Esku-liburua*, grafia berriarekin, 1845, 1852, 1854 eta 1866an berrargitaratua izan zela, zitekeen maiztasunik handienarekin; Zabalaren *Verbo regular bascongado* 1848an argitara zela Gipuzkoako Aldundiari esker (ez dezagun ahaztu xehetasun hau liburu horren zabalkundea kontutan hartzerakoan). Lotura, dirudenez, Jose Ignacio Aranaren aldetik bilatu beharko dugu neurri handi batean, 1880 inguruan barreazten den grafi-sistema berria (*Euskal-Erriakoa*, Campionen gramatikakoa, adib.) harena dela ematen bait du; guraisuko idazle gipuzkoarrak urte gutxiren buruan sistema zaharretik berrira igaro ziren, ziur aski: gonbara, esaterako, Serafin Barojaren 1874 *Carlistaren pamparroiqueria*, 1875 *Gaci-Guezac*, 1877 *Santo Tomasco feriya almanaque bilingüe erderaz eta eusqueraz para el año de 1878* etabarretako grafia alpatu aldizkari hartan atera zituen artikuluetakoarekin.

(54) Diren murrizketa guztiak eginez, ezin aproposago deritzegu Lakaren (1986:2) hitzoi: «Garai honetako edozein testuren edizio kritiko erabilgarria egin nahi badugu, hasierako lana da garaiko hizkuntza zertan zegoen (edo zertan zebilen) jakitea. Euskal literaturaren gainerako garaietan ez bezala (agian Larramendiren ondorengo idazleak salbu), metahizkuntzak berebiziko eragina du garai honetan, hizkuntza idatzian. Lehenago ere baditugu gramatikagile edota euskararen gainean diharduten egileak, baina aurreragokoen lanez ez zuten gero literatur lanetan garai honetan duten adineko isladapenik». Garaian garaikoa, eta bakoitzean indar gehiagorekin, Larramendiren lanek ireki zuten teoria eta idazkeraren arteko zubitxoia inoiz baino sendoago dago Zabala eta Añibarroengan, Lakak hala definitu duen garaia kasik mende erdian aurreratuz.

BIBLIOGRAFIA

- ASTARLOA, P. P. (1803). *Apología de la lengua Bascongada*, Madrid. Faks. Ed. Amigos del Libro Vasco, Bilbo 1983.
- , (1883). *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva, o Gramática y análisis razonada de la euskera o bascuence*, Bilbo.
- AZKUE, R. M. (1891). *Euskal-Izkindea*, Bilbo.
- BLECUA, A. (1983). *Manual de crítica textual*, Castalia, Madrid.
- DARANATZ, J. B. (1909). «Astarloa, Zamacola et Erro», *RIEV* III, 375-395.
- DT = Larramendi 1745.
- EBO = Kardaberatz 1761.
- ERRO, J. B. (1806). *Alfabeto de la Lengua Primitiva de España y explicación de sus más antiguos monumentos de inscripciones y medallas*, Madrid.
- , (1807). *Observaciones filosóficas en favor del Alfabeto Primitivo o respuesta apologetica á la censura critica del cura de Montuenga*, Iruña.
- GARMENDIA, J. (1968). *Obras inéditas de Iztueta*, LGEV, Bilbo.
- GB = F. P. A. Añibarro, *Gramática Bascongada*, L. Villasanteren arg. ASJU III (1969) eta separata gisa, Donostia 1970.
- GOIKOETXEA, I. (1983). *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo*. Arabako Aldundia, Gasteiz.
- HERVAS, L. (1789). *Historia de la vida del hombre* I, Madrid.
- , (1805). *Catálogo de las lenguas* V, Madrid.
- KARDABERATZ, A. (1761). *Eusqueraren berri onac*, Iruña.
- IV = Larramendi 1729.
- LAKA, I. (1986). *Hiperbizkaieraren historiaz. Hastapenak*, tesina argitaragabea, EHU, Gasteiz. [Ik. orain ASJU XX-2, XXI-1, 2 eta 3].
- LAKARRA, J. (1985a). «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan» *ASJU* XIX-1, 9-50.
- , (1985b). «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)» *ASJU* XIX-1, 235-281.
- LAPESA, R. (1984). *Manual de historia de la lengua española*, Gredos, Madrila.
- LARRAMENDI, M. (1729). *El imposible vencido*, Salamanca. Faks. Hordago, Donostia 1979.
- , (1745). *Diccionario Trilingüe*, Donostia. Faks. Txertoa, Donostia 1984.
- , (1754). *Corografía de Guipúzcoa*, J. I. Telletxea Idigorasen arg., Soc. Guip. de Ed. y Publ., Donostia 1969.
- LASA, J. I. (1977). *Tejiendo historia*, Soc. Guip. de Ed. y Publ., Donostia.
- MADARIAGA, B. (1816). *Euscal-errijetaco olgueeta ta danzeen...*, Iruña.
- , (1816-19). *Jaungoicuaren amar aguindubeetaco... icasiqizunac*, 3 lib., Iruña.
- MITXELENA, K. (1977). *Fonética histórica vasca*² Donostia.
- , (1978). «Para la historia de la ortografía vasca» *FLV* 30.
- , (1978-79). «El texto de *Peru Abarca*», *ASJU* XII-XIII.
- , (1982). «Un catecismo salacenco» *FLV* 39.
- MOGEL, J. A. (1800). *Confesio ta comunioco sacramentuen gañean eracasteac*, Iruña.
- , (1881). *Peru Abarca*, Durango. Faks. Gerediaga Elkarte, Durango 1981.
- MOGEL, J. J. (1816). *Baserritar nequezaleentzaco escolia*, Bilbo.
- , (1845). *Baserritar jaquitunaren ehecho escolia*, Gasteiz.
- Noticia = Zabala 1856.
- OLAETXEA, B. (1763). *Doctrina cristiana*, Gasteiz.
- RUIZ DE LARRINAGA, J. (1924). «El vascófilo franciscano P. Fr. Juan Mateo de Zabala» *RIEV* XV.
- SARASOLA, I. (1976). *Historia social de la literatura vasca*, Akal, Madrid.
- SEGARRA, M. (1985). *Història de l'ortografia catalana*, Ed. Empúries, Barcelona.

- ULIBARRI, J. P. (1975). *Gutun liburua* (XIX. mendearen hasierako eskuizkribuaren faks.), Gasteiz.
- URGELL, B. (1985). «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*» ASJU XIX-1.
- , (1986). *Añibarroren Esku-liburua eta literatur bizkaiera: aldaketen tipologiatik idazkeraren garapenera*, tesina argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- , (1987). «Añibarroren inguruan zertzelada batzu» in J. A. Lakarra (arg.), *Hiztegiak eta Testuak* [=EHU-ko Udako Ikastaroak 1986] inprimategian EHU-ko argitarapen zerbitzuan.
- URKIXO, J. (1915). «¿Historia o novela? El herrador vascófilo Juan Pablo Ulibarri», *Euskalerrriaren Alde V*.
- , (1919). *El Refranero Vasco I. Los Refranes de Garibay*; Faks. RIEV², XXVII, LGEV, Bilbo 1976.
- VILLASANTE, L. (1961). «El Padre Palacios (1727-1804)», *Scriptorium Victorien- se* 1961.
- VRB = Zabala 1848.
- ZABALA, J. M. (1848). *El verbo regular bascongado*, Donostia.
- , (1856). *Noticia de las obras que han salido a luz después de las que cuenta el P. Larramendi*, Donostia. Urkixo Liburutegian gordetzen den kopia eskuizkribatua erabili dugu.
- , (1907-9). *Fábulas en dialecto vizcaíno*, RIEV I, III, R. M. de Azkueren arg.
- ZAMAKOLA, J. A. (1818). *Historia de las naciones Bascongadas*, 3 lib. Auch.
- ZELAIETA, A. (1978-79). «Peru Abarca-ren hiztegia» ASJU XII-XIII, 87-199.